

Univerzita Pardubice

Fakulta filozofická

Pedagogické principy J. A. Komenského
a jejich uplatňování v praxi

Mgr. Bc. Žaneta Králová

Závěrečná práce

2014

Prohlašuji:

Tuto práci jsem vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., autorský zákon, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Souhlasím s prezenčním zpřístupněním své práce v Univerzitní knihovně.

V Pardubicích dne 12. 6. 2014

.....

Žaneta Králová

ANOTACE

Tato práce se zabývá pedagogickými principy, obsaženými v díle Jana Amose Komenského (1592–1670) a pokusy o jejich uplatňování ve výukové praxi samotným Komenským. V prvním období své pedagogické činnosti ve vlasti (do roku 1628), se Komenský pokoušel o realizaci encyklopedických a slovníkových projektů (*Theatrum universitatis rerum*, *Thesaurus linguae bohemicae*), které však nikdy nedokončil. Po odchodu do polského Lešna v roce 1628 obrátil svou snahu směrem k vytvoření pravidel pro výuku na školách, jejímž výsledkem je především dílo *Didactica magna* (*Velká didaktika*). Didaktické principy zde uvedené dále rozvíjí i ve svých dalších dílech (*Informatorium školy mateřské*, *Janua linguarum reserata*, *Methodus linguarum novissima*, *Schola pansophica* atd.). Pobyt v Blatném Potoku v Uhrách v letech 1650–1654 mu dal příležitost pokusit se uplatnit teoretické principy své metody v praxi. I přesto, že tento experiment neskončil úspěšně, jsou výsledkem jeho působení na potocké škole dvě díla trvalé hodnoty (*Orbis pictus*, *Schola ludus*), vycházející z Komenského záměru podávat učivo hravou a zábavnou formou. V závěrečném období svého života v Amsterdamu obrací Komenský svou snahu především k vytvoření programu všenápravy celé společnosti; všenápravné ideje však prolínají i jeho celoživotním pedagogickým dílem.

KLÍČOVÁ SLOVA

Jan Amos Komenský – vzdělávání – výchova – škola

ANNOTATION

This work deals with pedagogical principles contained in the work of Jan Amos Comenius (1592–1670) and with his attempts of their application in teaching practice itself. During the first part of Comenius teaching activities in his homeland (until 1628) he attempted to implement few encyclopedic and lexical projects (*Theatrum Universitatis Rerum*, *Thesaurus Linguae Bohemicae*), but they were never finished. After arriving to Polish Leszno in 1628 he turned his efforts towards the establishment of rules for teaching in schools, the result of it was the work *Didactica Magna* (*The Great Didactic*). He further elaborated didactic principles in his other works (*The School of Infancy*, *Janua Linguarum Reserata*, *Methodus Linguarum Novissima*, *Schola Pansophica* etc.). His sojourn in Hungarian Sárospatak during years 1650–1654 gave him the opportunity to try to employ theoretical principles of his method in practice. Even though this attempt did not end up successfully, his activity at the Sárospatak's school resulted in two works of lasting value (*Orbis Pictus*, *Schola Ludus*). Both works were based on the Comenius intention to teach in a playful and entertaining way. In the final period of his life in Amsterdam Comenius chief attention was primarily directed to creating a program of a general improvement of human society. Ideas of general improvement of human society can be found in all Comenius lifelong educational work.

KEYWORDS

Jan Amos Comenius – Education – Upbringing – School

OBSAH

ÚVOD.....	6
1. POČÁTKY ZÁJMU KOMENSKÉHO O VZDĚLÁVÁNÍ, PRVNÍ PEDAGOGICKÉ SPISY.....	8
2. KOMENSKÉHO PRVNÍ POBYT V LEŠNĚ A PEDAGOGICKÉ SPISY Z TÉTO DOBY (1628–1641).....	11
2.1. <i>Didaktika česká a Velká didaktika (Didactica magna)</i>	11
2.2. <i>Informatorium školy mateřské</i>	18
2.3. Projekt Ráj církve (Ráj český).....	20
2.4. Komenského učebnice pro gymnázium v Lešně.....	21
3. KOMENSKÉHO PRÁCE PRO REFORMU ŠVÉDSKÝCH ŠKOL, NEJNOVĚJŠÍ METODA JAZYKŮ (1642–1648).....	27
4. KOMENSKÉHO PEDAGOGICKÉ ÚSILÍ V POSLEDNÍ ETAPĚ ŽIVOTA.....	32
4.1. Komenského činnost v Uhrách (1650–1654).....	32
4.2. Závěr Komenského pedagogické tvorby v Nizozemí, soubor <i>Opera didactica omnia</i> (1656–1670).....	37
ZÁVĚR.....	40
BIBLIOGRAFIE.....	42
1. Primární literatura.....	42
2. Sekundární literatura.....	43
3. Elektronické zdroje.....	45

ÚVOD

Jan Amos Komenský (1592–1670) bezpochyby patří k nejvýznamnějším vzdělancům v celé české historii a jeho dílo je dodnes předmětem studia odborníků z celého světa. V této práci se zaměřím na jeho činnost z oblasti výchovy a vzdělávání, budu se zabírat základními pedagogickými principy obsaženými v jeho díle a také se pokusím zodpovědět otázku, zda se sám Komenský pokusil tyto principy převést do své učitelské praxe.

Postupovat budu metodou chronologickou, po jednotlivých etapách jeho života a spisech, které se k těmto obdobím váží (nejen, že je obdivuhodná rozsáhlost Komenského celoživotního díla, ale Komenský sám svoje spisy rád opakovaně přepracovával a dováděl k dokonalosti, přičemž ani s finální verzí zpravidla nebyl spokojen), a na jejich základě budu sledovat vývoj jeho pedagogických principů.

Život J. A. Komenského je možné periodizovat z více hledisek, např. Dagmar Čapková rozlišila s ohledem na historicko-společenský kontext a vnitřní ideový vývoj Komenského osobnosti šest období v jeho tvorbě: První období se kryje s počátky jeho činnosti za pobytu ve vlasti do roku 1620 a zahrnuje i jeho zahraniční studia. Toto období charakterizuje Komenského optimistické encyklopedické a národně vzdělávací úsilí. Druhé období (v letech 1620–1627) je poznamenáno vítězstvím Habsburků a protireformace v Komenského vlasti, jeho skrýváním před pronásledovateli, hledáním východisek z labyrintů sociálních i filozofických a počátkem pansoficko-pedagogického úsilí. Třetí období (v letech 1627–1641) zahrnuje zejména první Komenského pobyt v Lešně, kam již přišel s koncepcí české *Didaktiky*, kterou zde posléze vypracoval. Tento první stupeň pedagogického uplatnění pansofie se překrývá a doplňuje se vznikajícím druhým stupněm vztahu pansofie a otázek vzdělávání, jak to představuje systém latinské *Didaktiky* a dalších spisů, jež vyjadřují metodologickou funkci pansofie naznačenou zde pro vzdělávání a později významnou pro veškerou další Komenského činnost. Čtvrté období (v letech 1641–1642), krátké, avšak dle Dagmar Čapkové pro vývoj práce Komenského velmi významné, zahrnuje jeho pobyt v Anglii, kde dospěl k naznačení třetího stupně, jak sjednocovat pansofii a otázky formování lidí, totiž k pojetí sociálně všennápravnému. Toto dále rozvedl a konkretizoval později. Páté období (v letech 1642–1656) zahrnuje čtvrtý stupeň, jak uplatnit pansofii na nápravu člověka

a světa v rámci kosmického vývoje. To se projevuje úsilím vypracovat *Obecnou poradu o nápravě věcí lidských*. Zároveň je toto období charakterizováno snahou promítat její myšlenky do práce pro reformu škol, a to školství švédského (1642–1648), uherského (1650–1654) a polského (zahrnuje dvojí Komenského pobyt v Lešně – v letech 1648–1650 a v letech 1654–1656, kdy Komenský ztratil svůj druhý domov poté, co bylo Lešno za švédsko-polské války vypáleno). V tomto dlouhém období se Komenský výrazně angažoval politicky za osvobození národa i v práci pro lepší mírovou společnost. Šesté období (1656–1670) zahrnuje Komenského pobyt v Nizozemí, kdy vydal zrevidovaný výbor své dosavadní tvorby k nápravě škol (*Opera didactica omnia*), znovu přepracoval *Obecnou poradu* a zhodnocoval svou celoživotní práci. I v této době, stejně jako v dřívějších životních etapách, stále pracoval pro jednotu bratrskou a přispíval dalšími pracemi k utváření mládeže.

Toto rozdělení na vývojová období má podle Dagmar Čapkové pouze pomocnou funkci, nicméně zachycuje především vývoj Komenského myslitelsko-vychovatelských koncepcí.¹

Pro potřeby této práce zvolím periodizaci poněkud odlišnou, vyplývající z toho, zda se Komenský v dané etapě intenzivně věnoval psaní pedagogických děl, případně také aplikaci svých školských teorií v praxi. První a druhé období zmíním pouze stručně, neboť v této době Komenský ještě neměl vytvořenu žádnou ucelenou koncepci vzdělávání; obsírněji se budu věnovat především období třetímu a pátému, které byly spojeny se vznikem drtivé většiny Komenského pedagogických spisů. Za klíčová období tedy považuji jeho první pobyt v Lešně, pobyt ve Švédsku a v Uhrách.

1 ČAPKOVÁ, Dagmar. *Myslitelsko-vychovatelský odkaz Jana Amose Komenského*. 1. vyd. Praha: Academia, 1987, s. 43–44.

1. Počátky zájmu Komenského o vzdělávání, první pedagogické spisy

Počátky Komenského zájmu o vzdělávání a jeho obsah bychom mohli datovat do dob jeho studií v Herbornu a Heidelbergu v letech 1611–1614.² V českých zemích bylo v této době značně rozšířené základní vzdělávání, na čemž měla nemalé zásluhy jednota bratrská, která dbala o to, aby široké vrstvy obyvatelstva uměly číst a psát. S vyšším vzděláním to však bylo horší – pražská univerzita prožívala od 2. poloviny 16. století hlubokou krizi. Studium zde bylo stále ještě omezeno na sedmero svobodných umění na fakultě artistické, další fakulty od doby husitské obnovy nebyly. Poměrně nízká úroveň vyšší vzdělanosti ve srovnání s jinými evropskými zeměmi vedla Komenského zcela jistě k hlubšímu zamyšlení nad možnou nápravou a jeho úsilí se zaměřilo na to, podat českému čtenáři tehdejší kulturu v mateřském jazyce. Zde je původ Komenského programové snahy zpřístupnit i nejvyšší vzdělání prostému člověku neznalému latiny. Tomuto záměru měl sloužit *Thesaurus linguae bohemicae* (*Poklad jazyka českého*), jenž měl dát pro všechny latinské výrazy adekvátní termín v českém jazyce. Prostřednictvím tohoto slovníku chtěl jednak Komenský dokázat vzdělaným příslušníkům národa, že čeština je jazyk stejně schopný vyjádřit nejsložitější myšlenky a výrazy jako latina, ale zároveň měl sloužit jako pomocník těm, kteří měli tyto složité myšlenky předložit lidem neznalým latiny.³

V *Thesauru* měl být jen vytvořen nástroj, jenž by umožnil rozšíření nejvyšší vzdělanosti v českém jazyce. Obsahem této vzdělanosti se mělo zabývat dílo, na němž Komenský začal pracovat o dva roky později – *Theatrum universitatis rerum* (*Divadlo veškerenstva věcí*). *Theatrum* je Komenského první velký koncept obsahu vzdělávání. Látku k tomuto spisu si Komenský zapisoval již za studií a celkový plán díla pojal

2 V letech 1608–1611 studoval Komenský na bratrské škole v Přerově, 1611 odchází na akademii do Herbornu a v roce 1613 do Heidelbergu, kde strávil jen jeden semestr, po návratu na Moravu se stal učitelem na bratrské škole v Přerově, kterou před třemi lety jako žák opustil. V roce 1616 byl vysvěcen na kazatele a následně odešel do Fulneku, kde působil jako rektor tamní školy a jako kazatel jednoty bratrské. Po porážce stavovského povstání v roce 1621 byl nucen Fulnek opustit a skrývat se na různých místech v Čechách a na Moravě, až do roku 1628, kdy odchází do exilu do polského Lešna. POLIŠENSKÝ, Josef. Život Jana Amose Komenského. In: *Jan Amos Komenský a jeho odkaz dnešku*. Ed. Josef Polišínský, Vlastimil Pařízek. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1987, s. 11–16.

3 Toto dílo Komenský zmiňuje v dopisu Montanovi z roku 1661 a v úvodu k českému textu *Brány jazyků* z roku 1633 píše, že materiál pro něj hledal přes dvacet let z knih i z rozmlouvání. Slovník byl již chystán k tisku, ale materiál v Lešně roku 1656 shořel. Patrně z něj zbyl jen soupis všech kořenů jazyka českého se souborem odvozenin a složenin. Viz Komenského bibliografie: <http://comenius-bibl.wz.cz/bibl.html>

patrně brzy po návratu do vlasti. Pracoval na něm zhruba v letech 1614–1627, bohužel se z něj zachovala, vedle celkového přehledu dělů a jednotlivých knih, jen první kniha.⁴

Komenského pojetí smyslu vzdělání v této době je popsáno v úvodu zachované první knihy *Theatra*. Bůh je sám v sobě plností, a proto nepotřebuje nic kromě sebe. Přece však ve své hluboké moudrosti a dobrotě stvořil tvory, kteří by šířili jeho slávu. Živočichové a všechny předměty jsou plně v souladu s tímto posláním, ale člověk ne. Ten kazí boží harmonii světa. Tím nedochází újmy Bůh, ale lidé sami. Avšak i mezi nimi jsou takoví, kteří pečují o jeho slávu a její rozmnožení. Úkolem člověka je velebit boží jméno. Smyslem vzdělání v *Theatru* tedy je, aby se člověk prostřednictvím poznání světa přibližoval Bohu. Protože člověk, jestliže se málo vzdělává, může i málo poznávat Boha. Tento stav mělo změnit, alespoň v určité míře, *Theatrum*.⁵

Theatrum mělo vyhledat všechno, co má člověk vědět a uvést tyto poznatky v sumu. „Úmysl tedy mám nejprve rozebrati svět a všechny věci, kteréž v něm jsou, aby o čemkoli kde jaká zmínka býti může, o tom zpráva tuto nějaká byla...“⁶

Theatrum předkládá vzdělanost, ale bez nástrojů, jež jsou potřebné k tomu, aby se rozšířila. *Theatrum* nabízí vzdělání, ale závisí pouze na čtenáři, zda tuto nabídku přijme, dokonce zda se o ní vůbec dozví. Zatím neexistuje cesta, která by zajistila, že názor bude vyslechnut a že najde odezvu. Teprve objevení této spolehlivé cesty znamená změnu a podstatně zvýrazňuje aktivní postoj Komenského, jenž se až dosud objevoval jen v náznaku. Do této doby existovaly u Komenského jakoby dva proudy – na jedné straně se snažil, aby se mládeži usnadnilo učení (o čemž svědčí jeho dnes ztracený spis *Grammaticae facillioris praecepta – Pravidla snadnějšího vyučování mluvnice*, který vyšel roku 1616 v Praze)⁷ a prakticky vychovává bratrskou mládež,⁸ na straně druhé se pokouší o vytvoření obsahu vzdělání pro český lid, jež by bylo na takové úrovni, jakou viděl za svých studií jinde v Evropě. Zřejmě teprve před odchodem do

4 Později Komenský přepracovával toto dílo ještě pod názvem *Amphitheatrum universitatis rerum*, ale to stejně jako *Theatrum* zůstalo pouhým torzem. ČAPKOVÁ, Dagmar. *Jan Amos Komenský (1592–1670). Přehled života a díla*. Praha: Ústav pro informace ve vzdělávání, Pedagogické muzeum J. A. Komenského, 1991, s. 13.

5 KYRÁŠEK, Jiří. *Vývoj pedagogické soustavy J. A. Komenského*. Praha: Academia, 1967, s. 6–7.

6 Tamtéž, s. 9.

7 POLIŠENSKÝ, Josef. *Jan Amos Komenský*. 2. vyd. Praha: Melantrich, 1973, s. 29.

Lešna v roce 1627 spojuje oba tyto směry své činnosti a vytváří mohutný nástroj vzdělávání zároveň s novým obsahem vzdělání. Od té doby má Komenský ve svých rukou nástroj i nový obsah. O zdokonalení tohoto nástroje i promyšlení nového obsahu pak uvažuje až do konce svého života.⁹

8 Na školách v Přerově a ve Fulneku vyučoval Komenský ještě podle zásad německého pedagoga Wolfganga Ratkeho, který vyučoval latinu na základě znalosti věcí a autorů. Opakovaným čtením děl v latině měli žáci v základu porozumět latinskému jazyku, poté si měli osvojit skloňování a časování a nakonec frazeologii a skladbu jazyka. KVAČALA, Jan. *J. A. Komenský. Jeho osobnost a jeho soustava pedagogické vědy*. Přel. R. Augenthaler. Praha: Nakladatelství J. Otto, 1921, s. 7.

Podle Komenského Ratke ukazoval „snazší, příjemnější a bezpečnější způsob, jak vzdělávat mládež“ na základě mateřské řeči, bez donucování, postupem od známého k neznámému, cestou zkušenosti, důrazem na mluvenou řeč bez jednostranného gramatikaření apod. Ratke také prosazoval odstranění bezduchého memorování a tělesných trestů. ČAPKOVÁ, *Myslitelsko-vychovatelský odkaz Jana Amose Komenského*, s. 30, 49.

9 KYRÁŠEK, *Vývoj pedagogické soustavy J. A. Komenského*, s. 11.

2. Komenského první pobyt v Lešně a pedagogické spisy z této doby (1628–1641)

Po vydání Obnoveného zřízení zemského opouští Komenský v roce 1628 vlast a uchyluje se do exilu do polského Lešna. Zde pobývá až do roku 1641 a právě v této době vzniká řada jeho prvních významných pedagogických děl, na něž později navazuje a jejichž myšlenky rozvíjí a prohlubuje i v dalších obdobích svého života.

2.1. Didaktika česká a Velká didaktika (*Didactica magna*)

Didaktiku začal psát Komenský ještě předtím, než odešel do exilu. Sepisoval ji pro potřeby českého školství, a tudíž česky. O deset let později ji upravil v latinském jazyce, v této latinské verzi vyšla až v roce 1657 v Amsterdamu jako součást souboru *Opera didactica omnia*.¹⁰ Český originál, považovaný do roku 1841 za ztracený, byl vydán teprve v roce 1849.¹¹

Podnět pro napsání *Didaktiky* získal Komenský v roce 1627, kdy pobýval na statku Jiřího Sádovského ze Sloupna v Bílé Třemešné pod Zvičínem. O této události nás informuje v Pozdravu čtenářům v souboru *Opera didactica omnia*: „(...) Několik nás evangelických kazatelů skrývalo se v českých horách nedaleko labských pramenů u pana Jiřího Sádovského ze Sloupna. Jednomu z nás, Janu Stadiovi, svěřil on své tři syny k výchově. Stadius mne žádal, abych mu napsal několik pravidel lepší metody, a také toho dosáhl. Když jsme si jednoho parného letního dne vyšli na sousední hrad

10 Podle Dagmar Čapkové napsal Komenský *Českou didaktiku* v letech 1627–1630, podle jiných autorů na ní pracoval až do roku 1632. Do latinské verze ji přepracoval v letech 1637–1638. Latinská verze *Didaktiky* se příliš neliší od české verze, česká *Didaktika* má 30 kapitol, latinská 33. Pokud necháme stranou menší vsuvky, můžeme vidět, že Komenský rozvedl kapitolu 27 (*Rozložení cvičení mládeže podle stupňů věku lidského na čtyři školy*) v latinském zpracování tak, že přidal čtyři samostatné kapitoly – kapitolu 28 (*Idea školy mateřské*), 29 (*Idea školy národní*), 30 (*Nástin školy latinské*) a 31 (*O akademii*). Jedině kapitola 32 v latinské verzi (*O všeobecném a dokonalém pořádku škol*) nemá odpovídající obdobu v českém originále. Podává přehledné dovršení didaktické metody a připojuje oblíbené Komenského přirovnání školní práce k práci v tiskárně. Poslední 33. kapitola latinského zpracování je krátká a odpovídá první části obšírné kapitoly 28 v českém vydání, v níž Komenský uvažuje o tom, jak v Čechách vybudovat školství, a začátku kapitoly 30, v české verzi poslední, v níž apeluje na všechny stavy českého národa, aby se věci horlivě ujaly. Kapitola 29 české verze (*Proč na zřízení a založení v celé zemi takových škol ihned, bez odkladu mysliti sluší?*) nemá v latinské verzi žádnou obdobu. TICHÝ, František. Úvod. In: *J. A. Komenský. Didaktické spisy (Výbor)*. Ed. František R. Tichý. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1954, s. 18.

Vlčice prohlédnout si proslulou knihovnu pana Zilvára, padl jsem z čista jasna na Didaktiku Eliáše Bodina, nedávno přinesenou z Němec. Její četba mi dala podnět, abych také v našem českém jazyce něco podobného uchystal a po případě vydal... Přikročil jsem tedy horlivě k práci (jiní při tom zastávali úlohu brusičů) a ještě dokud jsem se skrýval ve vlasti, vykonal jsem, co jsem mohl. A když příštího roku 1628 jsme byli všickni nuceni změnit pobyt a jít do vyhnanství, byl jsem zavát do Lešna. Abych se uživil, musel jsem se snížit k učitelství. Poněvadž jsem se mu nechtěl věnovat ledabyly, dalo mi to nový podnět, abych pokračoval v začatých didaktických studiích... A tak se stalo, že jsem se pokusil přepracovat všechny své prvotní didaktické práce a založit věc širě i pevněji, než byly všechny práce dřívější, mé i cizí. Konečně mne z jakési mocné víry napadlo nazvat tento pokus, po všech stránkách nový, Velkou didaktikou.“¹²

Kromě Bodinova spisu *Bericht von der natur- und vernunftmässigen Didactica oder Lehrkunst* z roku 1621¹³ uvádí Komenský v Pozdravu čtenářům také další díla, která ho inspirovala k sepsání *Didaktiky* – jejich autory byli Wolfgang Ratke, Jan Rhenius, Krištof Helvik, Štěpán Ritter, Glaum, Jan Vogel, Jan Caecilius Frey a především Jan Val. Andrae.¹⁴

11 Označovat jménem *Velká didaktika (Didactica Magna)* pouze její latinské zpracování je tedy zřejmě nesprávné, jak upozornil František R. Tichý, poněvadž „Velkou“ nazval Komenský nikoliv latinskou didaktiku, jež se svým rozsahem i obsahem v podstatě shoduje s původním českým textem, nýbrž právě *Didaktiku českou*. Dokládá to výslovné vyjádření Komenského v 17. odstavci předmluvy jeho latinského spisu o nové jazykové metodě (*Methodus linguarum novissima*) z roku 1648, kde uvádí: „I napsal jsem k domácí potřebě (a tudíž česky, neboť latinsky to sepsat mi nikdy nenapadlo) didaktiku a nazval jsem ji Velkou v mladické horlivosti a v předčasných nadějích“. Tyto předčasné naděje vzbudila v tehdejší české emigraci saská okupace Prahy v letech 1631–1632. Také v souboru *Opera didactica omnia* hovoří Komenský v Pozdravu čtenářům o velké *Didactice* v souvislosti s výkladem o vzniku české *Didaktiky*. Počátek svých didaktických studií tu klade do roku 1627, ačkoliv se již dříve na studiích v Německu, později jako rektor školy v Přerově a posléze jako kazatel a zároveň správce školy ve Fulneku zabýval pedagogickými pracemi. Ve Fulneku začal „také o jiných věcech toho oboru uvažovati a na lístky si zapisovati“. O tyto zápisky však při útěku z Fulneku v roce 1621 přišel. TICHÝ, Úvod, in: J. A. Komenský. *Didaktické spisy (Výbor)*, s. 17.

12 Tamtéž, s. 17–18.

13 Od Bodina Komenský převzal např. zásady, aby se slovům učilo souběžně s věcmi, latině souběžně s mateřštinou, aby mluvnice navazovala na text atd. Komenský však dal těmto myšlenkám hlubší význam tím, že je uvedl do souvislosti s filozofií lidského života. ČAPKOVÁ, *Myslitelsko-vychovatelský odkaz Jana Amose Komenského*, s. 55–56.

14 NOVÁK, Jan V. Úvod k Didactice. In: *Veškeré spisy Jana Amose Komenského. Svazek IV. Didaktika česká a latinská, Informatorium školy mateřské*. Ed. Jan V. Novák. Brno: Ústřední spolek jednot učitelských na Moravě, 1913, s. 5–6.

Od pedagogických prací těchto myslitelů se však měla *Didaktika* programově odlišovat. Tito autoři se zabývali pouze dílčími otázkami vzdělávání, kdežto Komenský usiloval o nalezení správné metody, , na níž by bylo možné vybudovat teorii výchovy, jež by byla spolehlivým nástrojem vychovatelského působení. Už sama představa světa, ze které *Didaktika* vychází, odpovídá vychovatelskému zaměření Komenského a jeho úsilí vzdělat „celého člověka“. Komenský vycházel z představy světa jako harmonického celku, sestávajícího z jednotlivých vrstev, mezi nimiž existují vzájemné souvislosti. Svět jakožto makrokosmos je paralelou k mikrokosmu člověka – Komenský usiloval o harmonickou výchovu člověka jako celku, a na tom stavěl i svou univerzálně pojatou teorii výchovy. Jako nástroj k budování této teorie (a zároveň i nástroj, jenž má vychovatel používat ve vzdělávací činnosti) mu sloužila synkritická metoda, tj. hledání paralely mezi přírodními jevy a vyučováním. Veškerá srovnání, která v *Didaktice* uvádí, začínají srovnáním výchovy s přírodou a poté s „uměními“ člověka. Komenský obvykle píše o tom, jak si počíná příroda, jak si počíná člověk při řemeslné práci a dále jak si má vést vychovatel.¹⁵

Obsah vzdělání měl mít podle *Didaktiky* pět složek – vyučování vědám, umění, jazykům, mravnosti a zbožnosti. Ve vyučování vědám Komenský zdůrazňoval, že pravda a jistota vědění závisí pouze a jedině na svědectví smyslů. Jestliže chceme žákům vštípit pravou a jistou znalost věcí, musíme dbát na to, abychom všemu učili vlastní zkušeností a smyslovým názorem. Počátek vyučování se má dít věcným názorem a nikoliv slovním podáním věci. Tím se Komenský zřetelně odlišil od humanistů, kteří začínali studiem jazyků a slovním výkladem, především děl antických autorů.

Názornost byla pro Komenského základem poznání, ale nikoliv celým poznáním. K poznání byla potřeba i pozornost a otevřená mysl, jež na základě vlastního názoru poznává příčiny věcí. „Všemu, čemu se vyučuje, budiž vyučováno tak, jak to je a vzniká, tj. uvedením příčin. (...) Tedy vyložit příčiny věci znamená podat pravé vědění o věci podle známého výroku: Vědět znamená znáti věc podle příčin. Taktéž se říká: Příčina je vůdkyní mysli.“ (*Velká didaktika*, kap. XX., § 20)

15 KYRÁŠEK, *Vývoj pedagogické soustavy J. A. Komenského*, s. 14–15.

Vzdělávat děti a mládež neznamena cpát do jejich hlav směsici slov, frází, výroků a myšlenek, ale otevírat jim porozumění pro věci. Proto se ničemu nemá vyučovat pouhou autoritou, ale všemu za pomoci smyslů a rozumu.

Podle Komenského měli být žáci vyučováni všemu – tím však nemyslel, že by měli znát všechna umění a vědy. To nepovažoval pro krátkost života ani za možné, ani za užitečné. Proto je nutný výběr a stavba vzdělání: „...aby se všichni, kdož jsou posíláni na svět nejen jako pouzí diváci, nýbrž i jako budoucí herci, učili znát základy, příčiny a cíle všeho nejdůležitějšího, co je a co se děje; aby se totiž na tomto světě nepotkávali s ničím tak nepoznaným, že by si o tom nemohli učinit nějaký skromný úsudek a že by toho nemohli užívat moudře k bezpečnému užitku bez škodlivého omylu.“ (Velká didaktika, kap. X., § 1)

Významnou úlohu ve vzdělání člověka měly jazyky. Podle Komenského proto, že se jim učíme „ne jako části vzdělání nebo moudrosti, nýbrž jako nástroji, jímž možno vzdělání čerpat a sdělovat jiným.“ (Velká didaktika, kap. XIII., § 1) Studium jazyků musí jít souběžně s věcmi, abychom se tolik, kolik rozumíme z oboru věcí, naučili i z oboru jazyka nejen chápat, ale i vyjadřovat. Neboť „vzděláváme lidi, ne papoušky.“¹⁶

Studium věd, umění a jazyků je pouze příprava k vyšším věcem, a to ke snažení se o moudrost, jenž nás má učinit „vyššími, statečnými a velkoduchými.“ Proto je nutné vštěpovat mládeži bez výjimky všechny ctnosti a také zbožnost. Studium mělo utvářet všechny stránky člověka, a to tím způsobem, že jednotlivé složky studia se navzájem doplňovaly a podporovaly.¹⁷ Vzdělání si neměli osvojit jen někteří, ale všichni lidé. „Školy pak býti mají nejen pro některou bohatší a přednější, ale pro všecku, urozenou i neurozenou, bohatou i chudou, obojího pohlaví mládež. (...) Nemůže se také příčiny žádné ukázati, proč by ženské pohlaví (...) od umění jazyků a moudrosti odměšováno

16 Podle Komenského bylo nutné, aby člověk kromě mateřského jazyka ovládal také jazyk svých sousedů (pro Čechy tedy německý) a univerzální jazyk pro porozumění ostatním národům (v jeho době latinský), a dále jazyk hebrejský a řecký pro studium Bible, antických a teologických spisů. (Česká didaktika, kap. X., § 4) Ve 22. kapitole Velké didaktiky uvádí, že osm nebo deset let potřebuje dítě na pochopení mateřského jazyka a teprve poté se může učit jazyku cizímu, na jehož osvojení by mu měl stačit rok studia (v případě latiny dva roky, řečtiny jeden rok, hebrejštiny půl roku). Cizímu jazyku by se měl člověk nejprve snažit porozumět na základě mateřského jazyka, poté v něm psát a až úplně nakonec mluvit. (Česká didaktika, kap. XXII.)

17 PAŘÍZEK, Vlastimil. Komenského pedagogická soustava. In: Jan Amos Komenský a jeho odkaz dnešku. Ed. Josef Polišenský, Vlastimil Pařízek. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1987, s. 41–43.

býti mělo. Nebo rovně lidé jsou, boží obraz jako i my, rovně účastnice milosti a království věka budoucího, rovně myslí k chápání moudrosti způsobnou obdařené, ba dokonce vtipu jemností často nad nás poctěné...“ (Česká didaktika, kap. IX., § 1, §4)

Komenský považoval za nelidské, pokud není někomu umožněno, aby se zdokonaloval jen proto, že je chudý, ženského pohlaví, jiného vyznání atd. Stejně tak měli být vzděláváni i ti méně nadaní, protože podle něj „každý člověk se rodí schopným k nabývání znalostí věcí“. (Velká didaktika, kap. V., § 4) Dokonce ti, kteří jsou od přírody hloupí a tupí, potřebují ještě více vzdělání, protože „kdo je nadání zdlouhavějšího a chatrnějšího, tím více pomoci potřebuje, aby byl co možná zbaven zvířecí tuposti a strnulosti“. (Velká didaktika, kap. IX., § 3) I tyto lidé podle něj mohou dojít úspěchů ve vzdělání, ba dokonce prostřednictvím píle předstihnout i nadanější. Ve 12. kapitole *Didaktiky* uvedl Komenský svou typologii nadání, která je dokladem jeho bystrého pozorování. Rozlišoval šest typů žáků: 1. vtipné (myšleno chytré), chtivé a povolné; 2. vtipné a váhavé, kteří se však nebouří; 3. vtipné a chtivé, ale vzpurné; 4. tupé myslí, povolné a chtivé; 5. hloupé a nechtivé; 6. hloupé a vzpurné. Pouze šestý typ žáka považoval za velmi obtížně vzdělávatelný, „ale takový dokonce nepodařilý tvor sotva mezi tisíci bývá, což božím darem jest“. (Česká didaktika, kap. XII., § 5)¹⁸

Aby mohl Komenský uskutečnit vzdělávání všech, vypracoval ve *Velké didaktice* především rozvrh školské soustavy, sestávající ze čtyř stupňů. Vzdělávání mělo být uskutečňováno po šestiletých etapách – od narození do šesti let v mateřské škole (tj. výchovu v rodině, této etapě je věnována Komenského příručka *Informatorium školy mateřské*, viz dále); od šesti do dvanácti let ve škole obecné s mateřským vyučovacím jazykem, která by měla být v každém městě i vesnici; od dvanácti do osmnácti let ve škole latinské, jež by měla být v každém městě; od osmnácti do čtyřiaadvaceti let v akademii (tj. vysoké škole), která měla být v každé zemi, a dále mělo mládí vyplnit také cestování.

¹⁸ Na základě odlišných schopností přistupoval Komenský ke vzdělávání žáků přísně individuálně. Vychovatelskou péči soustřeďoval i na rozdíly věkového vývoje – čím mladší dítě a čím méně vyvinuté nadání, tím názorněji je třeba postupovat, nejlépe od hrubých obrysů celku k detailnějšímu rozboru, aby výsledná syntéza podávala znovu celek hlouběji chápaný. ČAPKOVÁ, *Myslitelsko-vychovatelský odkaz Jana Amose Komenského*, s. 62.

Těžištěm vzdělávacího programu Komenského bylo školní vyučování, jež podrobně rozvrhl. Na rozdíl od středověké školy, kde se učitelé „*mořili s každým zvlášť, což, bylo-li žáků více, nutně způsobovalo učitelům oslí robotu, kdežto žákům připravovalo buď příležitost k neužitečné zahálce, nebo bylo-li jim zatím něco ukládáno k vypracování, protivné trápení*“ (Velká didaktika, kap. XIX., § 8), vypracoval Komenský systém vyučovacích hodin ve třídách. V něm měl být čas pečlivě rozdělen tak, aby každému roku, měsíci, dni a hodině připadl zvláštní úkol. Školní rok měl začínat pro všechny žáky ve stejný den. Žáci měli být rozděleni do skupin a pro každou z nich měl být ustanoven dozorce a nad nimi další až do nejvyššího. Komenský tu vycházel z praxe tehdejších škol, kdy některé úlohy byly svěřovány žákům. Takto měli být vyučování všichni společně a učitel tak mohl zvládnout i velký počet žáků ve třídě (až 100 najednou).

Postup vyučování Komenský promýšlel do konkrétních podrobností a usiloval o to, aby vyučování bylo snadné, důkladné a příjemné. Nikdo neměl být k učení nucen proti své vůli; rodiče, škola, předměty studia i užívané metody mají v žácích vzněcovat touhu po vzdělání. Učení mělo být věcí žáka, jemu měla náležet práce a učitelé její vedení. Snaha probudit zájem žáka o učení byla základem celé řady zásad – aby se v obecné škole vyučovalo v mateřském jazyce, aby se postupovalo od nejbližšího ke vzdálenějšímu, aby se cvičily nejprve smysly, pak paměť, potom porozumění a nakonec soudnost, aby se postupovalo bez přetěžování, zvolna, podle míry chápavosti, jak se sama rozšiřuje postupem věku a učení, aby žáci nebyli bití kvůli učení, aby se učili jen tomu, co mohou hned využít. Ve všech těchto zásadách učitelé náleželo vedení, ale dbalo se na schopnosti žáka a na jeho zájem, ochotu učit se. Ta se měla rozvíjet hlavně v průběhu vyučování, jeho snadností a příjemností. Snadnost nespočívala v nízkých požadavcích na žáka, ale ve srozumitelnosti, aby byl schopen vše dobře pochopit.¹⁹ Na žáka působily i vnější vlivy, jako rodiče, vlídnost učitelů a prostředí školy „*vábící uvnitř i vně očí*.“ Komenský přitom vyžadoval od žáků přísnou kázeň, která však neměla být

¹⁹ Vyučování nemělo být jen snadné a srozumitelné, ale také důkladné. Komenský odsuzoval povrchnost vzdělávání v tehdejších školách. Ty se podle něj zaobíraly věcmi nepatřičnými a zbytečnými a nedbaly důležitějších věcí. Čemu školy učily, to hlavou pouze procházelo, ale nezůstávalo v ní. Důležitý byl přitom postup vyučování, jenž měl ukazovat souvislosti věcí, jejich pořádek. Jednotlivé poznatky měly být spojeny poznáním příčin. „*Neboť rozumové důvody jsou ty hřebíky, ty spony, ty svorky, které způsobují, aby věc tkvěla pevně, aby se neviklala a nevypadávala. Rozumovými důvody všechno upevňovat znamená učit všemu poznáváním příčin, to jest ukazovat nejen jak všechno je, ale i proč nemůže být jinak. Vědět totiž znamená znát věc v příčinné souvislosti*.“ (Velká didaktika, kap. XIII.)

vynucována jako ve středověkých školách prostřednictvím „křiku, ran a prutů.“ Naopak, žáci měli být získáváni pro vzdělání i správné jednání tak, aby nečinili nic proti své vůli a z donucení, ale pokud možno dobrovolně, sami od sebe a s radostí. Tomu odpovídaly i prostředky: „Proto jsem zcela toho mínění, že metel a holí, prostředků to na otrocky, nejméně se hodících pro lidi svobodné, nejméně se má užívat na školách, nýbrž že je třeba daleko je odstranit a užívat jich pouze při nevolnicích a ničemných otrocích otrockého ducha. Takoví se dají ve školách záhy poznat sami a mají být včas odstraněni ze škol nejen pro svou lenost duševní, která bývá obyčejně znakem otrockého ducha, nýbrž pro špatnost obvykle s ní spojenou; přistoupí-li ke špatnosti výzbroj vzdělanosti a umění, obrátí se jenom ve zbraň ničemnosti a bude v rukách zuřivců mečem, jímž budou vraždit sebe i jiné. Avšak u ušlechtilých chlapců a svobodně smýšlejících duchů stačí užívat jiných druhů trestů.“ (Velká didaktika, kap. XXVI., § 13)

Tímto přístupem se značně odlišoval od jiných pedagogů, zvláště od pozdějšího přístupu Johanna Friedricha Herbarta, který prosazoval tvrdé vedení a tresty jako hlavní prostředky, jež měly děti přimět ke kázni. Komenský považoval za nutné použít zmíněných prostředků pouze v krajních případech, u těch, kdo se prohřešovali v mravech, pohrdali učitelovými rozkazy, byli zpupní, zlomyslní, závistiví nebo líní. Přísnější kázně mělo být používáno pro mravy, nikoliv pro učení a nabývání znalostí.²⁰

V době, kdy Komenský žil, se nesetkaly všechny jeho myšlenky s kladným přijetím. Jak víme, *Didaktika* byla vydána až v souboru *Opera didactica omnia* v roce 1657, Komenský si však již mnohem dříve nechal zrecenzovat text latinské *Didaktiky*, za níž si plně stál. Posudky recenzentů však příliš příznivě nevyzněly, zřejmě nejostřeji se k *Didaktice* postavil Joachim Hübner, jenž ji vůbec nedoporučil k tisku. Uznání nedošel tento spis ani po svém vydání, dočkal se ho teprve v 19. století.²¹

20 PAŘÍZEK, Komenského pedagogická soustava, in: *Jan Amos Komenský a jeho odkaz dnešku*, s. 50.

21 Hübnerovi vadila zejména Komenským užívaná synkritická metoda, jeho chválu významu dobrých učitelů považoval za přemrštěnou, nelíbil se mu čtyřstupňový systém školství zde navržený, spis nepovažoval za dobře uspořádaný, úvodní kapitoly *Didaktiky* (pojednávající o postavení člověka ve světě, o pobožnosti a mravech) považoval za zcela zbytečné atd. Dílo ho dokonce tak popudilo, že proti němu chtěl nejprve vydat celý spis, ale nakonec se spokojil pouze s jediným kritickým listem. *Didaktika* došla uznání teprve v díle Karla Georga Raamera *Geschichte der Pädagogik vom Wiederaufblühen klassischer Studien bis auf unsere Zeit*, vydaném v letech 1843–1851. NOVÁK, Úvod k *Didaktice*, in: *Veškeré spisy Jana Amose Komenského, svazek IV.*, s. 12–13.

2.2. *Informatorium školy mateřské*

V souvislosti s prací na *Didaktice* si Komenský stanovil plán sestavit také příručky pro učitele na jednotlivých stupních škol. Uskutečnil z toho nakonec jen příručku pro nejnižší stupeň, *Informatorium školy mateřské*. Tento spis vznikl zřejmě v prvních letech Komenského pobytu v Lešně, možná ještě dříve.²²

Informatorium je vůbec první spis ve světové pedagogické literatuře, věnovaný předškolní výchově, a také první spis určený v první řadě ženám. Opírá se o bystré a znalecké pozorování tělesného a duševního vývoje dítěte. Ve dvanácti kapitolách tu Komenský systematicky pojednal o cílech, obsahu a metodách utváření dítěte v předškolním věku, od jeho narození až do šesti let věku. Stejně jako *Didaktika* začíná obecně filozofickými úvahami o člověku a jeho vztahu ke světu, také zde zahájil Komenský své výklady upozorněním na význam dětství oceněním dítěte jako nejdražšího klenotu se zdůvodněním nejen náboženským, nýbrž i širě společenským. Důraz kladl na včasnou a všestrannou výchovu dítěte již od jeho narození a matky nabádal, aby se už v těhotenství svým chováním přičinily o to, aby se jim dítě narodilo zdravé.²³ Domníval se také, že pro zdárný vývoj dítěte je nezbytně nutné, aby bylo kojeno matkou (nikoliv kojnou). Z dnešního pohledu se jedná o moderní a velmi pokrokový názor, byť argumentace, kterou v tomto případě používal, byla ryze středověká.²⁴ Těžiště vzdělávání dítěte v takto mladém věku mělo spočívat především v rozvoji jeho tělesných a smyslových schopností. Proto výčet pěti složek vzdělávání začíná péčí o zdravý tělesný vývoj a třibení smyslů. A jelikož dítě, jak si Komenský

22 V 28. kapitole *České didaktiky* doporučuje Komenský rodičům, aby si „koupili knížečku o umělém a rozšafném dítěte až do šestého léta vedení sepsanou a *Informatorium školy mateřské* nazvanou.“ Podle toho lze usuzovat, že když Komenský toto doporučení psal, bylo *Informatorium* již dávno napsané a dokonce i vydané. Žádný výtisk z tohoto prvního vydání se ale nezachoval (respektive nebyl dosud nalezen). Brzy však bylo *Informatorium* přeloženo do cizích jazyků – roku 1636 do polštiny, 1633 do němčiny a 1653 do latiny. Původní český rukopis objevil až roku 1856 v bratrském archivu v Lešně Antonín Gindely a vydal jej v Praze roku 1858. TICHÝ, Úvod, in: *J. A. Komenský. Didaktické spisy (Výbor)*, s. 19–20.

23 V tomto byl Komenský velmi pokrokový – doporučoval v těhotenství střídmost, ale zároveň výživnou stravu, vystříhat se obžerství a opilství, postů, pouštění krve, vyvarovat se nachlazení, úrazů atd. Budoucí matka si také měla dávat pozor na to, aby nepropadala v těhotenství negativním stavům mysli – hněvu, smutku, leknutí se apod, byla činorodá a nikoliv lenivá – to vše by mohlo plodu ublížit (v tomto můžeme spatřovat zárodky určité psychohygieny, jak bychom to nejspíše nazvali dnes). (*Informatorium školy mateřské*, kap. V., § 2)

všiml, spojuje vjemy s projevy činnosti, zařadil i pěstování dětské činnosti a velký důraz kladl na pohybové aktivity. S rozumovým vzděláváním spojil rozvoj řeči a usiloval také o rozvíjení dětského citu, včetně citu sociálního. Zdůrazňoval laskavý přístup a dobré vztahy mezi matkou a dítětem, rozvoj aktivity, a to především formou hry. Hry doporučoval Komenský nejen pro rozvoj těla a smyslů, nýbrž i pro výchovu rozumovou, mravní a sociální, zejména pokud jde o hry kolektivní. Samozřejmě zde byly aplikovány zásady z *Didaktiky*, tj. postup od známého k neznámému, od jednoduchého ke složitějšímu, od blízkého ke vzdálenému, stupňovitost a nenásilnost, jednoduše všechny aspekty přirozené metody. Důraz kladl na harmonii tělesného a duševního vývoje a zdraví.²⁵

Přestože *Informatorium* bylo tiskem vydáno záhy poté, co je Komenský dokončil, a bylo za jeho života přeloženo do několika jazyků, nedostalo se mu, podobně jako *Didaktice*, zasloužené pozornosti. Proslulost Komenskému přinesla teprve učebnice *Janua linguarum reserata (Dvěře jazyků otevřené)*, na níž pracoval ve stejné době jako na *Informatoriu*.²⁶

24 Na základě dobových názorů odvozoval, že z mateřského mléka saje dítě i vlastnosti, které má matka, a tím se utváří jeho povaha – tj. je-li matka klidná, mírná a chová se ctnostně, bude takové i dítě; pokud by však bylo kojeno kojnou, jež je zlostná, bezbožná atd., bude dítě také takovým. Kojení kojnou doporučoval ojedinele pouze v těch případech, kdy nemá matka dost mléka pro výživu dítěte či pokud má příliš mnoho negativních povahových vlastností, takže by kojná byla lepší volbou. (*Informatorium školy mateřské*, kap. V., § 3)

25 Komenský přišel i s podrobnou periodizací věku dětí do šesti let s výraznými etapami – do konce prvního roku, do tří let, do 4–5 let a období mezi 5–6 lety. Upozornil, pro jaké projevy a dovednosti zraje dítě v určitých obdobích, ale i na to, že děti nejsou stejné, a že je třeba individuálního rozlišení s ohledem na jejich sklony a schopnosti. Můžeme tedy vidět, že Komenský respektoval osobité zvláštnosti dětského věku v době, kdy byly děti většinou ještě chápány jako miniatury dospělých a kdy vzdělávání bylo chápáno jako umělý proces získávání poznatků převážně prostřednictvím slov. Proti této skutečnosti vystupovali již před Komenským humanisté, z hlediska psychologického aspektu mohl Komenský navázat především na Lodovica Vivese. Komenský vedle dětské a individuální osobitosti respektoval dítě i jako osobnost a etapu dětství nechápal izolovaně od problematiky celého lidského života, nýbrž jako základní a nejdůležitější životní etapu. Proto chtěl již v nejmenších dětech rozvíjet rysy opravdového lidství („*božího obrazu v člověku*“) a uvádět je k poznání celku světa přirozenou metodou, podporující všestranný vývoj, zároveň však s ohledem na specifické zvláštnosti předškolního věku. Tak i v *Informatoriu* nalezneme názvy vzdělávacích disciplín, jako je optika, aritmetika, geografie či historie (jelikož ty se objevují i na dalším stupni vzdělávání, ve školní výchově), ale na předškolním stupni se pod nimi rozumí nejjednodušší základy – rozeznat světlo, tmou a šero, vědět, co je více a co méně (a až poté začít s jednoduchými počty), umět rozlišit časové vzdálenosti (co znamená včera, dnes, zítra atd.), vyznat se nejdříve v nejbližším okolí, pak teprve ve vzdálenějším atd. ČAPKOVÁ, *Myslitelsko-vychovatelský odkaz Jana Amose Komenského*, s. 69–71.

26 HENDRICH, Josef. Komenský v Uhrách. In: *Výbrané spisy J. A. Komenského. Díl III. Výbor prací potockých*. Přel. Augustin Krejčí. Ed. Josef Hendrich. Praha: Nákladem dědictví Komenského, 1926, s. 5.

2.3. Projekt Ráj církve (Ráj český)

Didaktika a Informatorium školy mateřské měly být součástí většího projektu obnovy české národní kultury, který měl Komenský v plánu během svého prvního pobytu v Lešně. Tento česky psaný projekt nazval *Ráj církve (Paradisus ecclesiae)*, uvažoval i o pojmenování *Ráj český (Paradisus Bohemiae)*, a Komenského původním záměrem bylo vrátit se s již vypracovaným projektem do osvobozené vlasti (jak již zmíněno dříve, vkládal naděje do saské okupace Prahy v letech 1631–1632). Nakonec však tento projekt zůstal jen pouhým torzem.²⁷

Zachované torzo *Ráje církve* obsahuje věnování (národu českému), rozvrh celého díla a výčet, komu všemu má dílo posloužit. Původně měl *Ráj církve* obsahovat soustavu vzdělávání od předškolního věku, přes obecnou školu mateřského jazyka s návazností na latinskou školu a akademii, tedy schéma, které načrtl již v *Didaktice*.²⁸

Volně byl k *Ráji církve* také připojen spis *Haggaeus redivivus*, v němž se řešily otázky nápravy české národní společnosti a kultury. Už v této době tedy Komenský zastával názor, že změny ve vzdělávací soustavě by měly jít ruku v ruce s nápravou celé společnosti.²⁹

27 Tento text býval ve vydáních Komenského spisů většinou řazen před text vlastní *Didaktiky*, jako by šlo o její součást, takže J. V. Novák v úvodu ke kritickému vydání *Didaktiky* ve *Veškerých spisech J. A. Komenského* hovořil o „předmluvě“ *Didaktiky*. Sváděla k tomu zřejmě okolnost, že také latinská *Didaktika* má svou verzi *Ráje českého* jako úvod k vlastnímu textu. Avšak ani v tomto případě nešlo o žádnou předmluvu. Když Komenský přepracovával pro světovou veřejnost latinsky svou *Didaktiku*, vložil do úvodní stati českého originálu mezi všeobecný výklad o didaktice a mezi výčet obsahu podle kapitol ještě také latinskou verzi *Ráje českého* a poznámku o užitečnosti didaktického umění. *Ráj český* tedy není žádnou předmluvou, nýbrž samostatným spisem. Také prof. Josef Hendrich upozornil v poznámce na s. 14 patnáctého sešitu *Archivu pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského*, že „*Ráj církve* se dříve mylně považoval za část české *Didaktiky*.“ TICHÝ, Úvod, in: *J. A. Komenský. Didaktické spisy (Výbor)*, s. 20.

28 Tím, že Komenský začal klást důraz na vzdělávání všech dětí a mládeže, dostal se na rozdíl od svých současníků v jiných zemích především k problému rozvoje základního školství. Obecný zájem o reformu škol se v jeho době soustřeďoval hlavně na střední školy latinské, po reformě těchto škol byla největší poptávka. Po vyhnání saských vojsk z Čech, kdy návrat exulantů do vlasti nebyl možný, se musel i Komenský začít věnovat latinskému školství. Také pro něj však využil myšlenek z *Ráje českého*. ČAPKOVÁ, *Myslitelsko-vychovatelský odkaz Jana Amose Komenského*, s. 64.

29 BLEKASTAD, Milada. *Comenius. Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komenský*. Oslo: Universitetsforlaget; Praha: Academia, 1969, s. 195.

S *Rájem českým* také zřejmě souvisí i Komenského spisek *Navržení krátké o obnovení škol v království českém*, v němž víceméně shrnuje hlavní zásady uvedené v *Didaktice*. TICHÝ, Úvod, in: *J. A. Komenský. Didaktické spisy (Výbor)*, s. 20.

Ráj církve měl mít dvě hlavní části. První, teoretický oddíl, nazvaný *Didactica generalis* (dnes bychom ho nejspíše nazvali obecnou pedagogikou a teorií učení a vyučování), zahrnoval již napsanou českou *Didaktiku*, druhý oddíl měl mít ráz speciální (*Didactica specialis*) a měl obsáhnout jak všechny učebnice pro žáky do 18. roku věku, tak i příručky pro rodiče a učitele, tzv. informatoria. Ze zamýšlených učebnic se nám dochovaly pouze jejich názvy – *Violarium (Fialkový záhon)*, *Rosarium (Růžoviště čili Záhon růží)*, *Viridarium (Zeleniště čili Zeleninový záhon – s poznatky o přírodě, Bohu a umění, tj. tvořivé lidské činnosti)*, *Labyrinthus sapientiae (Labyrint moudrosti – o cvičení rozumu a paměti)*, *Spirituale balsamentum (Duševní balzám – jak uplatňovat teorii v praxi)*, *Paradisus animae (Ráj duše – výtah z Písma)*.³⁰ Z informatorií bylo vypracováno jen *Informatorium školy mateřské*. Soustava učebnic a příruček pro národní školy nebyla realizována, stejně tak i soustava učebnic pro latinské školy; avšak blížila se jim koncepce spisku, který Komenský napsal na podnět vratislavských měšťanů, *Didactica dissertatio (Didaktická rozprava)* z roku 1637. Význam tohoto návrhu spočívá v tom, že i později navazoval Komenský na jeho obecnou základní strukturu, byť v pozměněné formě.³¹

2.4. Komenského učebnice pro gymnázium v Lešně

Během svého prvního pobytu v Lešně vyučoval Komenský na místním bratrském gymnáziu a v této době (souběžně s prací na *Didaktice* a *Informatoriu*) vypracoval několik učebnic, které byly přímo určeny pro potřeby lešenského gymnázia.³² Jednalo se o učebnici jazyků *Janua linguarum reserata (Dvěře jazyků otevřené)*, latinské učebnice fyziky (*Physicae synopsis*), geometrie (*Geometria*), geodézie (*Geodesia*), filozofie (*Prima philosophia*), historie (*Historia prophana*), zeměpisu a astronomie (*Cosmographiae compendium*). Kromě *Januy* (vyšla 1631,

30 ČAPKOVÁ, Dagmar. Opera didactica omnia. In: *Odkaz kultury vzdělávání. Johannes Amos Comenius. The Legacy to the Culture of Education*. Ed. Svatava Chocholová, Markéta Pánková, Martin Steiner. Praha: Academia, 2009, s. 49.

31 ČAPKOVÁ, Myslitel'sko-vychovatel'ský odkaz Jana Amose Komenského, s. 64.

32 Podnětem pro vznik těchto učebnic byla prosba dvou šlechticů z Lešna, aby Komenský využil v praxi některé ze svých názorů při vyučování na místní škole. KYRÁŠEK, *Vývoj pedagogické soustavy J. A. Komenského*, s. 19.

česky ji Komenský zpracoval a vydal jako *Dvěře jazyků otevřené* roku 1633)³³ a *Physicae synopsis* (byla vydána roku 1633) známe ostatní díla pouze z tzv. leningradského rukopisného sborníku.³⁴ Tyto učebnice se zřetelně váží k *Didaktice*, ať už metodickým zpracováním látky od nejjednoduššího ke složitějšímu (což je nejnápadnější v přírodovědných učebnicích), důrazem na mravní dosah, jaký má mít obsah probírané látky, resp. jak je možné ho využít pro mravní výchovu, či upozorňováním na to, jaký vztah má probíraná látka svým obsahem k jiné oblasti. Někteří badatelé také poukazují na obsahovou blízkost těchto textů s některými partiemi *Theatra*. Avšak v té podobě, v jaké se nám zachovaly, neodpovídají určení, které mělo *Theatrum*. Svým charakterem jsou to texty učebnicové povahy.³⁵

Učebnice jsou zajímavé z hlediska didaktického, vynikají uspořádáním látky, jejím logickým členěním a prostým vyjádřením. Například *Geometria* začíná předmluvou o smyslu studia geometrie. Vlastní výklad začíná definicí geometrie jako vědy o správném měření. Správně měřit znamená podle Komenského určit velikost jakékoliv věci. Na základě toho vymezuje, co je velikost. Je to kvantita, jež má buď jen délku nebo délku a šířku nebo délku, šířku a hloubku. Podle tohoto hlediska je pak členěn celý další výklad. Začíná bodem a čarou, úhlem, přechází k plošným obrazcům, mezi nimiž zaujímá zvláštní místo kruh a trojúhelník, a nakonec je uvedena stručná kapitola o tělesech. Zde jsou geometrické útvary rozebrány v souladu s Komenského principem postupovat důsledně od nejjednoduššího k nejsložitějšímu, tj. od geometrických útvarů majících jen jednu kvantitu, délku, až po nejsložitější, mající délku, šířku i hloubku. Toto uspořádání celé učební látky podle jednotného hlediska má didakticky mimořádnou cenu. Umožňuje žákovi poměrně lehce osvojit si celý obsah učiva a po skončení celého výkladu si udržet v mysli celou učební látku. Na druhé straně deduktivní postup, tak jak je použit v učebnici geometrie, kde je nejobecnější

33 Podle údajů v titulku díla byly *Dvěře jazyků otevřené* napsány později než jejich latinská verze, z jiných zmínek v Komenského literárním odkazu však vyplývá, že obě verze pravděpodobně vznikaly paralelně. Obě byly zamýšleny pro použití v českých školách a každá z nich vznikala s ohledem na tu druhou; obě totiž měly být takřka paralelní, aby se v nich žáci orientovali co nejnápadněji. STEINER, Martin. Cesty k jazykům podle Komenského aneb Žáčkova pouť od skromných dveří k rozlehlým palácům. In: *Dvěře jazyků otevřené*. 1. vyd. Praha, Litomyšl: Paseka, 2003, s. 7.

34 KYRÁŠEK, Vývoj pedagogické soustavy J. A. Komenského, s. 19.

35 ČAPKOVÁ, Myslitelsko-vychovatelský odkaz Jana Amose Komenského, s. 65–66.

a nejobtížnější látka, jako jsou pojmy kvantita či velikost, uvedena na začátku, musel být určen pro vyspělejší žáky.³⁶

Physicae synopsis nebyla jen učebnicí jednoho předmětu ve školním obsahu vzdělávání, ale podávala poučení o přírodě v celé šíři. Byla to přírodní filozofie, jak bylo zvykem; z ní se teprve v 17. století vyvíjely přírodní vědy uplatňováním kvantifikujících, matematických hledisek a mechanicismu. Komenský nebyl badatel o přírodě, ale bral ji jako velmi důležitou složku celku světa (ve vztahu příroda – člověk – Bůh). Zajímaly ho otázky, jaký účel mají věci a jevy přírody v lidském životě, jak bylo zřejmé už v *Didaktice*, kde odpozorované jevy z přírody (postupnost, nenásilnost, přirozenost atd.) promítal do výchovatské oblasti.³⁷ Dochoval se nám Komenského záznam o tom, jak tato učebnice vznikala, v podstatě jde o jeho přípravu na vyučovací hodiny, přednášky z fyziky diktoval svým žákům a úpravou těchto textů vznikl tento spis (dá se předpokládat, že tímto způsobem vznikaly i učebnice dochované v leningradském rukopisu).³⁸

Na rozdíl od zmíněné učebnice, jež záhy upadla v zapomnění, *Janua linguarum reserata* okamžitě získala Komenskému (nejen) evropskou proslulost.³⁹ Rozsahem jde o poměrně malou knížku, obsahující ve sto krátkých kapitolách slova a věty ke gramatickému rozboru, popřípadě k překladu do jiného jazyka, na základě obsahu, který byl reduktivním popisem i výkladem skutečnosti přírodní, lidské a boží. Výběr věcných poznatků byl dán tím, co autor pokládal za podstatné podle kritéria prospěšnosti

36 KYRÁŠEK, *Vývoj pedagogické soustavy J. A. Komenského*, s. 18–19.

37 ČAPKOVÁ, *Jan Amos Komenský (1592–1670)*, s. 16.

38 Po příchodu do Lešna v roce 1628 se Komenský pravděpodobně velmi pečlivě připravoval na své učitelské působení v tamní škole. V dopisech přátelům si stěžoval, že mu všechen čas zabírá práce pro školu. Pořizoval si texty nebo zpracovával látku, kterou měl připravenou pro jiné účely, a tu pak studentům přednášel na hodinách. Je velmi pravděpodobné, že tímto způsobem se nepřipravoval jen na látku, kterou obsahuje *Physicae synopsis*, ale na vyučování celkově, zejména na předměty, jež nebyly hlavním předmětem jeho trvalého zájmu. Samozřejmě učebnice fyziky, tak jak ji známe z tisku z roku 1633, nebyla vydáním pouhých příprav na vyučování, ale byla doplněna a upravena pro širší a vzdělanější veřejnost. KYRÁŠEK, *Vývoj pedagogické soustavy J. A. Komenského*, s. 20.

39 Učebnice byla brzy přeložena do všech západoevropských jazyků a mimo to také do perštiny, turečtiny, arabštiny a mongolštiny. Kniha začala žít vlastním životem – originální latinská verze byla různě upravována a rozšiřována, během dvou desetiletí dosáhl počet jejích vydání stovky. Naopak české *Dvěře jazyků* byly vydány pouze jednou, a to zřejmě jen v nízkém nákladu. Byly určeny především pro české žáky na lešenském gymnáziu, děti bratrských exulantů. Na rozdíl od latinské *Januy* zcela zapadly. STEINER, Martin. *Cesty k jazykům podle Komenského aneb Žáčkova pouť od skromných dveří k rozlehlým palácům*. In: *Dvěře jazyků otevřené*. 1. vyd. Praha, Litomyšl: Paseka, 2003, s. 10–11.

a užitečnosti pro lidský život a vývoj. I když poznatky o světě jako celku byly rozděleny na tři skupiny kapitol (o přírodě – anorganické a organické; o člověku – jeho projevech tělesných i duševních, morálních a sociálních; o náboženství), těžiště bylo v obsahu lidského vztahu ke světu v rozmanité činnosti, v práci. Popis jednotlivých věcí a jevů byl uspořádán tak, aby vynikl jak celek, systém, tak jednotlivé složky ve vzájemném vztahu i v poměru k jiným celkům. Žáci měli pochopit světovou harmonii a jednotu. Cizímu jazyku bylo možné se naučit snadno, rychle a důkladně, pokud rozum pochopil význam věcí, jevů a vztahů skutečnosti a zapamatování bylo snadné.⁴⁰

Komenský chtěl tímto spisem vyřešit pedagogické neúspěchy v soudobé výuce latiny. Příčiny dosavadních neúspěchů viděl hlouběji – v nesystematičnosti obsahu vzdělání a v nedostatečné účinnosti vyučovacích a studijních metod. Proto usiloval o to, aby i jazykové učebnice podávaly obsah, který by vedl k moudrosti v jednotě s formou.⁴¹ Úspěch této učebnice spočíval v tom, že Komenský v ní spojil dva dobové problémy – jak snadno učit latině (jež byla v této době stále ještě důležitým vyučovacím předmětem) a zároveň také národním jazykům a jak sjednotit věcné poznatky v určitý smysluplný celek, systém.⁴² *Janua* bývá také označována jako vůbec první Komenského pokus uplatnit pansofické principy na oblast vzdělání.

Vzdělání mělo podle Komenského sehrát klíčovou úlohu při nápravě společnosti, v jeho pojetí bylo všenápravné – tímto chápáním vzdělání se Komenský

40 ČAPKOVÁ, *Myslitelsko-vychovatelský odkaz Jana Amose Komenského*, s. 85.

41 Jak uvádí sám Komenský v předmluvě k české verzi díla: „Že pravý a vlastní způsob učení se jazykům posavad školám známý nebyl, věc sama mluví. Kdo se k študii oddávali, věk okolo vokabulí až do šedin trávili. Na sám latinský jazyk vynakládalo se deset a víc let, nýbrž celý věk, an na větším díle prospěch velmi špatný a za práci nestojící se ukazoval. Načež nejední velicí muži dávno již nařikali; ale k napravení toho nedostatku cesty dostatečné neukázali. Odkudž šlo, že školy v svých motaninách zustaly posavad. Zdržována byla, nýbrž meškána, mládež v grammatických, dlouhých, zatemnělých, na větším díle neužitečných pletkách několik let pořád: to první kříž. Tož v tytychž letech vycpávání byli slovy věci bez věci: to jest učení byli slovum latinským z vokabulářů a dikcionářů bez ukazování zřetelného, co se kterým jménem míní, a bez pojení neb pojímání týchž slov ihned v řeč podlé jednoho každého jazyka způsobu a vlastnosti. Což obě zřejmá jest chyba. Slova zajisté poněvadž jsou znamení věci, když věc v známost nevejde, slovo co vyznamenávati má? Nech mi pachole tisíce tisíců vokabulí latinských říkati zpaměti umí, neumí-li však na věci je dokládati, k čemu to vše bude? Z samých také tak porůznu nazbíranych vokabulí troufá-li sobě kdo řeč vyvésti, nech také troufá písek moci vázati v snopky, a neb z kamení bez vápna stavěti zeď. Z vokabulářů tedy a dikcionářů jazyku latinskému se učiti jest věc příliš nedokonalá a naprosto tou cestou k známosti jeho přijíti nemožné.“ KOMENSKÝ, Jan Amos. *Janua linguarum reserata*. Ed. Jaromír Červenka, Ladislav Pallas. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1959, s. 8–9.

42 ČAPKOVÁ, *Jan Amos Komenský (1592–1670)*, s. 19.

odlišoval od svých předchůdců, kteří promýšleli jen část vzdělávací soustavy, např. jen didaktiku jazykového vyučování, a nikoliv celou soustavu vzdělání a jeho úlohu v životě člověka a lidstva. Komenský se odlišoval od předchůdců i tím, že viděl vzdělání v souvislosti s pokrokem obsahu i metody lidského vědění. To směřovalo v jeho díle ke zdokonalení člověka jako jednotlivce a zároveň i celého lidstva, k jeho nápravě a obnově. Základem vzdělání byla dle Komenského pansofie, vševěda – ta měla obsáhnout celé lidské vědění v jeho nápravném účelu. V *Obecné poradě o nápravě věcí lidských* psal Komenský o pansofii jakožto o „všeobecné moudrosti“, aby mohli „všichni lidé zřetelně vidět všechno své dobro a zlo a aby sledováním veskrze neklamných cest mohli dospět dobra a vyhnout se a uniknout zlu.“ Pansofie měla zakládat „dokonalý rozum“, „dokonalou řeč“ a „dokonalé jednání“ celého lidstva, odhalovala soulad mezi děním přírody a konáním člověka, představovala také soulad mezi rozumem a vírou. Ačkoliv se Komenskému nepodařilo sestavit pansofii jako ucelenou teorii, jednotlivé pansofické ideje prolínají celým jeho pedagogickým dílem.⁴³

Právě díky tomuto pansofickému pojetí si *Janua* získala pozornost v Anglii, kde skupina učenců kolem Samuela Hartliba uvažovala v duchu filozofa Francise Bacona nad tím, jak sjednotit školní obsah vzdělávání a jak zároveň sjednotit vzdělanost vůbec.

43 PARÍZEK, Komenského pedagogická soustava, in: *Jan Amos Komenský a jeho odkaz dnešku*, s. 38–40.

Za Komenského programové dílo na vytvoření vševědy a sjednocení všeho lidského vědění je možno považovat spis, který byl vydán v Oxfordu roku 1637 pod názvem *Conatuum Comenianorum preludia*, později známý jako *Prodromus pansophiae (Předchůdce vševědy)*. Komenský si byl vědom, že zasáhne do podstatným způsobem do obsahu vzdělání není možné bez celkového pohledu na lidské vědění, bez programu jeho reformy. Proto se v *Prodromu* problematika obsahu vzdělání prolíná s úsilím o nápravu všeho lidského vědění, s úsilím o vytvoření jednotné harmonické vědy, jež by dávala úplný obraz celého světa, doprovázený příslušnými nástroji, univerzální metodou poznávání a konání. V *Prodromu* se z nástroje k vytvoření teorie o výchově a z problematiky obsahu vzdělání poprvé v určité míře osamostatňuje pansofie, ovšem souvislost s obsahem vzdělávání člověka v ní zůstává trvale. Pedagogickou závažnost *Prodromu* dokazuje i zařazení tohoto spisu do souboru *Opera didactica omnia*. *Prodromus pansophiae* začíná výkladem toho, jak se v poslední době rozšířilo vědění tak, že je těžké, ba nemožné, je ovládnout. Cílem všeho vzdělávání podle Komenského je, aby si lidská mysl osvojila všechno, co vůbec je možné si osvojit, a tím se stát pánem věcí i sebe sama. Dosažení tohoto cíle brání příliš velká roztržitost věd a to, že existuje mnoho knih o různých otázkách, a kdyby se s nimi člověk měl seznámit se všemi, nestačil by mu na to celý život, a přitom je třeba život naplnit užitečnou prací a ne jen studiem. Úryvkovitost vzdělání dokumentuje Komenský příklady vědců, kteří znají jen svou disciplínu. V argumentaci, že je nezbytné, aby každý člověk průměrného nadání mohl znát všechno potřebné a být ve svém oboru na úrovni, se Komenský odvolává na to, Bůh učinil člověka pánem všech věcí. Tomu, aby se člověk mohl skutečně stát pánem věcí, však brání jak charakter poznatků samých, tak také špatná práce školy. K nedostatkům vzdělávání patří i nejistota pravdivosti poznatku a – což považuje Komenský za nejdůležitější – malá užitečnost vzdělání pro potřeby života. Tato kritika vzdělání je východiskem pro ideje pozitivního řešení, tj. pro pansofii jako jednotnou vědu a jako předpoklad pro vytvoření nového obsahu vzdělání. Lékem proti nedostatkům má být, že vědy budou sjednoceny. KYRÁŠEK, *Vývoj pedagogické soustavy J. A. Komenského*, s. 25.

Prostřednictvím bratrských studentů v Anglii navázal Hartlib kontakt s Komenským, který si pak s ním i jinými přáteli v Anglii dopisoval a vyměňoval názory na tyto otázky.⁴⁴

Záhy Komenský seznal, že pro mladší žáky je *Janua* ke studiu příliš obtížná, a proto zpracoval její předstupeň, *Vestibulum latinae linguae (Předsíň latinského jazyka)*, jejíž první výtisky známe od roku 1633. *Vestibulum* mělo sloužit hlavně správnému pojmenování věcí a jevů, které se při studiu mohou vyskytnout, mělo vést k pochopení pojmů a uvádět žáky do struktury tvarosloví. Poté jim měla ve studiu sloužit *Janua* a Komenský plánoval navázat ještě třetím stupněm – nejprve ho pojmenoval *Viridarium (Zeleniště)*, pak *Palatium (Obydlí)* a posléze *Atrium (Síň)* – vydání tohoto spisu však spadá až do jeho činnosti v 50. letech v Blatném Potoku.⁴⁵

K systému učebnic Komenského vypracovaných v Lešně lze volně přiřadit také drobnější spisky, jako školní dramata – zachovaly se nám dvě – *Diogenes cynicus redivivus (Diogenes kynik)* a *Abrahamus patriarcha*, obě z konce 30. let, určené pro vyšší třídy gymnázia v Lešně.⁴⁶ V nich můžeme spatřovat přímý výsledek Komenského snahy „*aby se školská robota změnila v hru a potěšení*“ a jsou i jakousi předzvěstí jeho pozdějšího, a mnohem známějšího díla *Schola ludus (Škola na jevišti či Škola hrou)*.⁴⁷

44 ČAPKOVÁ, *Jan Amos Komenský (1592–1670)*, s. 19.

45 ČAPKOVÁ, *Myslitelsko-vedovatelský odkaz Jana Amose Komenského*, s. 86.

46 POLIŠENSKÝ, *Život Jana Amose Komenského*, in: *Jan Amos Komenský a jeho odkaz dnešku*, s. 18.

47 HENDRICH, *Komenský v Uhrách*, in: *Výbrané spisy J. A. Komenského, díl III. Výbor prací potockých*, s. 20.

3. Komenského práce pro reformu švédských škol, *Nejnovější metoda jazyků* (1642–1648)

V roce 1641 přijal Komenský pozvání anglického parlamentu (prostřednictvím skupiny kolem Samuela Hartliba) na diskuzní „turné“ po Anglii; zde pobýval do roku 1642 a v této době pracoval především na pansofickém spisu *Via lucis (Cesta světla)*. S tím, jak se jeho sláva díky spisu *Janua linguarum* šířila, přicházela i další pozvání – ze Švédska od nizozemsko-švédského podnikatele Louise de Geera, z Francie, kam ho zval sám kardinál Richelieu kvůli založení pansofické koleje, a z Ameriky, kde mu bylo nabízeno místo rektora na nově založené Harvardově univerzitě. Z těchto nabídek přijal Komenský pozvání do Švédska.⁴⁸

Ve Švédsku byl Komenský financován de Geerem a přátelsky ho zde přijala také královna Kristina (která se učila z *Januy*) a její vychovatel Johan Matthiae. Dlouho s Komenským rozmlouval o reformě vzdělanosti švédský kancléř Axel Oxenstjerna, jenž mu k práci vybral Elbing, pobaltské město, tehdy pod švédskou správou.⁴⁹

V Elbingu Komenský nastínil svůj nejkompexnější plán na soustavu školského vzdělávání, který pojmenoval *Eruditionis scholasticae syntagma harmonicum trium, omnium operum, cogitationum, sermonum, scientiam, artem, usum breviter, dilucide, vere explicans (Trojjediná harmonická soustava školského vzdělání stručně, jasně a pravdivě rozvíjející teorii, umění a praxi všech věcí, činnosti, myšlenek a řečí)*.⁵⁰ V tomto plánu byla pansofie uplatněna pro školy jako výbor poznatků o konkrétních

48 Komenského pozvání do Švédska bylo dlouho připravováno, již z roku 1636 máme zprávy, že *Janua* byla ve Švédsku vydávána a užívána ve školách. Sám Komenský uvádí, že byl do Švédska pozván už v roce 1638. BLEKASTAD, *Comenius*, s. 346.

Cestou do Švédska se Komenskému v červenci 1642 prostřednictvím přátel z univerzity v Leidenu podařilo sejít s francouzským filozofem Reném Descartem. Po čtyřhodinové debatě, jak se zdá, se rozešli s přesvědčením, že jeden před druhým obhájí své názory. Ve skutečnosti se však Descartes stavěl ke Komenskému chápání pansofie kriticky. V jednom ze svých dopisů o tom napsal: „*Pokus, o který mu (Komenskému) jde, totiž v jedné knize podat všechno, co je v ostatních užitečného, může být velmi záslužný, pokud by se to dalo opravdu uskutečnit, ale obávám se, že to není možné... Mimoto shledávám ještě v jeho úmyslech dvě věci, kterým dobře nerozumím: Za prvé se mi zdá, že bohoslužby a zjevené pravdy příliš spojuje s věděním, kterého lze dosáhnout přirozeným uvažováním, a za druhé, že si představuje obecné vědění, které by mohli pochopit mladí školáci a které by si mohli osvojit před čtyřicetým rokem svého věku.*“ POLIŠENSKÝ, *Život Jana Amose Komenského*, in: *Jan Amos Komenský a jeho odkaz dnešku*, s. 21–22.

49 ČAPKOVÁ, *Jan Amos Komenský (1592–1670)*, s. 23.

věcech a jevech světa (řada *Janua linguarum*), dále výbor z filozofických principů o světě (řada *Janua rerum – Dvěře věcí* – pansofická metafyzika, na níž pracoval od 30. let); nově sem zařadil výbor z lidských názorů, jak byly vyjadřovány v průběhu dějin na nejrůznější problémy filozofické, astronomické, historické atd. (tuto řadu nazval *Janua cogitationum – Dvěře uvažování*). Každá z těchto řad měla mít stupně: *Vestibulum, Janua, Atrium*; dále měla obsahovat text, mluvnici (tj. teorii), metodologii a pomůcky, jako slovníky jazykové, věcné či filozofické. Celý tento systém Komenský nevypracoval, protože v té době pracoval především na *Všeobecné poradě o nápravě věcí lidských*.⁵¹ Avšak uskutečnil z tohoto projektu první řadu jazykově věcnou, k níž ještě v té době připojil metodologii – *Methodus linguarum novissima (Nejnovější metoda jazyků)*.

Na *Nejnovější metodě jazyků* pracoval Komenský po tři roky, v letech 1644–1646 (vydána byla roku 1649). Na rozdíl od *Velké didaktiky*, přestože z ní Komenský vychází, se jedná o speciální rozbor učebního postupu v oblasti jazykového vyučování. Na základě svých bohatých teoretických znalostí i praktických zkušeností, zvláště ze školy v Lešně, řeší otázky metodiky nejdůležitějšího učebního předmětu, jímž byl v jeho době latinský jazyk. V názvu díla záměrně užil množného čísla „jazyků“ (stejně jako v názvu spisu *Dvěře jazyků otevřené*). Pro Komenského byl latinský jazyk prostředkem mezinárodního porozumění, tím však nemínil odsunout zájem o národní jazyky do pozadí a v 10. kapitole tohoto spisu přímo usiluje o vzdělávání jazyka každého jednotlivého národa. *Nejnovější metoda jazyků* má proto být metodikou nejen latinského jazyka, nýbrž zásady tu vyslovené mají sloužit i k jazykovému vzdělávání vůbec.⁵²

50 ČAPKOVÁ, Dagmar. *Některé základní principy pedagogického myšlení J. A. Komenského*. Praha: Academia, 1977, s. 43.

51 Komenský byl přesvědčen, že učebnice jsou vázány na dopracování pansofické teorie. Nové a nové myšlenky ho stále nutily přepracovávat a opravovat již napsané texty, takže celý projekt nezvládl vypracovat. ČAPKOVÁ, *Jan Amos Komenský (1592–1670)*, s. 25.

52 I proto Komenský ve slovnících jednotlivých školních stupňů a v učebnicích latiny, ve *Vestibulu, Janui* a *Atriu* pečlivě dbal o to, aby překlady slov a rčení přesně odpovídaly výrazům, rčením a tvarům jazyků národních. CHLUP, Otokar: *Didaktické myšlenky J. A. Komenského v díle „Nejnovější metoda jazyků“*. In: *Výbrané spisy Jana Amose Komenského. Svazek III. Nejnovější metoda jazyků*. Přel. Helena Businská, Jaromír Červenka, V. T. Miškovská. Ed. Otokar Chlup. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1964, s. 5.

V první kapitole Komenský ukazuje, jaké má jazyk postavení v životě člověka a zároveň také uvádí didaktické souvislosti. Po této úvodní kapitole následuje sedm kapitol výkladu o jazyce, podávající obecné pojetí jazyka. Poté se výklad obrací k obtížím jazykového studia a podává přehled dosavadních opatření pro jazykové vyučování. Teprve pak Komenský vykládá smysl své „jazykové metody“, tj. smysl své didaktiky jazykového vyučování. Po obecném výkladu o jazyce, o pojetí jazyka, z něhož jeho speciální didaktika vychází, podává Komenský v 10. kapitole výklad obecných didaktických požadavků. Ta obsahuje souhrnný přehled toho, co bylo předmětem široké analýzy na jiném místě, a proto zde uvádí jen „analytický přehled“.⁵³ V této kapitole se Komenský omezuje pouze na didaktiku. V několika dalších kapitolách jsou hledány specifické prostředky k dosažení stanovených cílů jazykového vyučování, mezi nimiž je samostatné místo věnováno užívání učebnic, jež Komenský sepsal pro vyučování jazykům. Poté je jazykové studium opět začleňováno do celku vzdělání. Komenský uvažoval o významu studia latiny pro studium jiných jazyků a zabýval se významem studia latiny pro studium věcí a pro porozumění Bibli. V závěru zjišťuje, jakým příspěvkem pro rozšíření vzdělanosti je studium latiny a smysl studia latiny pro společnost.⁵⁴

V celém průběhu metodického zpracování postupu jazykové vyučování uplatňuje Komenský realistický princip, jenž má vyloučit tehdy tak běžný formalismus při osvojování vědomostí. Stále znovu a znovu na mnoha místech tohoto díla staví před slova věci, neboť jejich znalost je pro Komenského základní podmínkou správného jazykového vyučování. Chyby jazykového vyučování spatřuje v tom, že se děti neučí napřed věcem, a až poté slovům. Při učení klade na první místo praxi, která je základem pro myšlení a řeč. Metoda jazyků má být snadná, zbavená všech obtíží, všeobecná, má

53 Jedná se o přepracované kapitoly (16–19) *Velké didaktiky*, které v *Nejnovější metodě jazyků* tvoří nejrozsáhlejší a nejvýznamnější kapitolu. Tato kapitola, obsahující podrobný výklad o výchovných prostředcích a metodě výchovy vůbec, o metodě jednotlivých předmětů a jazykové metodě zvláště, byla později často vydávána v samostatné knize pod názvem *Didaktika analytická*. TICHÝ, Úvod, in: *J. A. Komenský. Didaktické spisy (Výbor)*, s. 19.

Aby bylo zřejmé, jak obsáhlá je látka, již se 10. kapitola *Nejnovější metody jazyků* zabývá, uvádím zde alespoň znění nadpisů: Učitel a žák – Postup vyučování – O kázni – Zvláštní pravidla vyučování – Zásady didaktického postupu – Metoda, jak vštěpovati vědění – Jak přispěti k porozumění učivu – O soudnosti – Paměť – Metoda, jak učiti rozvážnosti – Metoda práce – Metoda jazykového vyučování – Přízpůsobení učiva žáku – Zvláštní postup při vyučování – Zvláštní připomínky o tom, jak učit rychle, příjemně a napevno – O rychlosti učení – O příjemnosti učení – Jak učit napevno.

54 KYRÁŠEK, *Vývoj pedagogické soustavy J. A. Komenského*, s. 32.

sloužit vyučování všem jazykům a odstranit metodický zmatek. Žáka je nutné vést, aby správně vnímal, myslel, konal i mluvil s ohledem na jeho věk a schopnosti. To je úkolem vzájemného vztahu mezi učitelem a žákem (tento vztah Komenský ilustruje srovnáním žákova nadání s polem, jež je třeba osívat, aby bylo možno sklízet). Správný vztah mezi učitelem a žákem je vyjádřen větou: Žáku náleží práce, učiteli řízení. Vyučování a učení spočívá v napodobení vzorů a příkladů, které jsou vyjadřovány pravidly. Je třeba, aby příklady předcházely a pravidla následovala. Zkoušení a ušlechtilé závodění mezi žáky považuje Komenský za účelný prostředek kázně, jež nemá být násilná, nýbrž založená na úctě k učiteli. V žakovském kolektivu by měla vládnout radostná nálada a žáci si mají vzájemně pomáhat. Žák se má učit vnímat, tj. pozorovat, a poté má cvičit rozum v souhlasu se smyslovým vnímáním. Učitel by neměl pokračovat ve výuce, dokud se nepřesvědčí, že žáci učivo zcela pochopili a ovládli. Metoda analytická, syntetická a srovnávací jsou prostředky, jimiž se věci stávají jasnými. Při vyučování se má vycházet z přirozené jednoty analytické a syntetické metody. Vyučování a učení nemá za cíl pouze osvojení poznatků, ale učením se také zvyšují schopnosti člověka. Žák si zvyká věci správně pozorovat, správně o nich soudit a zvyšovat svou paměť. Proto Komenský požaduje cvičení paměti. Co podporuje smysly, podporuje také paměť. Vše, co je v paměť vštěpováno, spolu musí navzájem souviset – zde zdůrazňuje asociační princip učiva – co spolu nesouvisí, to není možné si zapamatovat. V každé práci, ať už fyzické či duševní, je třeba teorie, a ta je základem pro praxi. Praxi však neovládáme hned, a proto je třeba ji opakovat stále dokola, až k úplnému ovládnutí. Jedna z významných pedagogických a didaktických zásad zní: Když pracujeme, pracujeme zároveň i na sobě samých. Ani sama teorie, ani sama praxe nestačí. Základy metodiky jazykového vyučování jsou trojí: Paralelismus věcí a slov, za tím účelem, aby byl na věcném základě co nejvíce vzděláván rozum a byly objasňovány pojmy. Za druhé je třeba zachovávat přirozený postup bez mezer a skoků. Za třetí je nutné všechno teoretické učení užívat v praxi.⁵⁵

Vidíme tedy, že v *Nejnovější metodě jazyků* Komenský nadále opakuje a rozvíjí zásady, které už nastínil ve svých předchozích dílech, především ve *Velké didaktice*. K ilustraci svých zásad tu však velmi málo používá biblických a náboženských motivů,

55 CHLUP, Didaktické myšlenky J. A. Komenského v díle „Nejnovější metoda jazyků“, in: *Vybrané spisy Jana Amose Komenského. Svazek III. Nejnovější metoda jazyků*, s. 6–12.

jak to bylo obvyklé v jeho prvních pedagogických pracích, a paralely hledá v životních, přírodních a společenských skutečnostech. To je důvodem, proč bývala *Nejnovější metoda jazyků* (a především její 10. kapitola) vnímána jako dílo modernější a z toho důvodu badateli vysoce hodnocena.⁵⁶

⁵⁶ K tomuto viz KYRÁŠEK, *Vývoj pedagogické soustavy J. A. Komenského*, s. 32.

4. Komenského pedagogické úsilí v poslední etapě života

V roce 1648 odcestoval Komenský zpět do Lešna, jeho práce pro reformu švédských škol zůstala nedokončená. Vestfálský mír, podepsaný krátce nato, zmařil politický důvod jeho styků se švédským prostředím. Také v osobním životě utrpěl Komenský další ránu (smrt druhé manželky) a v tomto pohnutém období přijímá povolání do Uher, kam ho pozvali kněžna Zuzana Lorántffyová, vdova po sedmihradském knížeti Jiřím I. Rakóczim, a její syn Zikmund (knížetem byl tehdy jeho starší bratr Jiří II.). Sedmihradská knížata byla Komenskému blízká svou věrností k reformované (kalvinistické) církvi, odbojem proti Habsburkům a snahami o povznesení školství, a Komenský si od cesty sliboval možnost uskutečnit konečně zamýšlené školské reformy v praxi.⁵⁷ Jeho novým působištěm se tak koncem listopadu 1650 stala škola v Blatném Potoku (Sárospataku).⁵⁸

4.1. Komenského činnost v Uhrách (1650–1654)

Programovým spisem pro reformu potocké školy je několikastránkové dílko *Idea světlé školy potocké* (či *Nástin osvícené školy potocké*). Kromě požadavků, které Komenský vznesl už ve svých předchozích spisech (přístupnost vzdělání pro všechny bez rozdílu původu, i pro nemajetné, vzdělávání po stupních, od nejjednoduššího ke složitějšímu atd.) zde rozvrhl učební látku na sedm postupných tříd, z nichž každá by byla ovládána určitým jednotlivým hlediskem. První tři měly být filologické (ve třídě

57 POLIŠENSKÝ, Život Jana Amose Komenského, in: *Jan Amos Komenský a jeho odkaz dnešku*, s. 24–25.

58 V Sedmihradském knížectví v této době panovala díky rodu Rákócziů svoboda, o níž se nikomu ve střední ani východní Evropě nezdálo, a pro Komenského byla příslibem plného a nerušeného rozvinutí jeho záměrů. Jiří I. Rákóczi, v jehož stopách kráčela i jeho manželka a syn Zikmund, se proslavil jako štedrý příznivec školství. Pečoval o vzdělanost a vydávání knih, vysílal studenty na holandské a anglické vysoké školy a bohatě podporoval školy ve svém knížectví. Zvláštní péčí zahrnoval právě školu potockou, kterou vybavil v roce 1621 novými budovami, velikou knihovnou a dobře zařízenou tiskárnou a povolal na ni vynikající učitele. To vše vzbudilo v Komenském dojem, že zde našel ideální podmínky pro realizaci svého ideálu pansofické školy. CHLUP, Otokar. Úvod. In: *Vybrané spisy Jana Amose Komenského. Svazek II. Výbor z pedagogických prací potockých a amsterodamských*. Přel. Jaromír Kopecký, Jan Patočka, Dagmar Čapková-Votrubová et al. Ed. Jaromír Kopecký. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1960, s. 10.

vestibulární se mělo vyučovat základům latinského jazyka, ve třídě januální celé soustavě latinského jazyka a ve třídě atriální latině „uhlazené“, na vysoké úrovni). Čtvrtá třída měla být filozofická, pátá logická, šestá politická a sedmá teologická.⁵⁹

Detailněji rozpracoval Komenský ideu sedmitřídní pansofické školy ve spisu *Schola pansophica (Škola vševědná)* z roku 1651. V dějinách pedagogiky jde o první přesný a dokonale promyšlený plán školské organizace. Spis se dělí na dvě části, část obecnou a zvláštní. Jako vždy Komenský začíná požadavkem vzdělávat všechny lidi, ve všem, nenásilně a přirozenou cestou. Všeobecná část je rozvržena na sedm dílů, z nichž první se týká vyučovací látky. V jejím probírání je nutno postupovat v pevném pořádku, nejprve vnímat věc, pak ji pochopit rozumem a posléze vyjádřit slovy. Opět je zdůrazněna nutnost postupu od jednoduššího ke složitějšímu, od důležitějšího k méně důležitějšímu. Druhá část se týká obsahu a organizace vyučování v sedmi třídách. Probíraná látka v každé třídě je podřízena určité sjednocující myšlence (jak již uvedeno výše) a vyučovací obsah třídy vždy navazuje na třídu předcházející. Třetí část spisu stanovuje pořádek nástrojů vyučování, tj. knih – každá třída musí mít svou učebnici, která obsahuje dobře a přehledně uspořádanou veškerou vyučovací látku, což usnadňuje práci jak žáků, tak učitelů. Čtvrtá část poučuje o místu vyučování, stanoví, že každá třída musí mít vlastní místnost, vybavenou vším potřebným, a obsahuje i podrobný návod k umístění žáků i učitelů. Pátá část stanovuje začátek a konec školního roku, dobu prázdnin, nutnost přestávek mezi vyučováním a jejich délku, žáci by neměli být vyučováním zatěžováni více než šest hodin denně, úkoly žáků mají být voleny tak, aby jim stačil žák průměrného nadání, předmětům vyžadujícím větší duševní úsilí se má vyučovat v ranních hodinách, odpoledne pak cvičit ruku, hlas a pohyby. Komenský zde dokonce stanovuje přesný rozvrh dne pro žáky – osm hodin práce ve škole a pro školu, osm hodin praktického zaměstnání a oddechu, osm hodin spánku. Šestá část je nejobsáhlejší a podává přehled učebního cíle a učebního obsahu – základem každé školské organizace je přesně uspořádat učební látku, není možné cvičit jen rozum, nýbrž i cit a vůli, sedavé učení nutno vyvažovat cvičením těla. Následuje výklad o pomůckách k názornému vyučování, které mají být umístěny v každé třídě, o hrách a scénických

59 HENDRICH, Komenský v Uhrách, in: *Výbrané spisy J. A. Komenského, díl III. Výbor prací potockých*, s. 9–11.

hrách a jejich výchovném významu. Sedmá část, pojednávající o přestávkách a prázdninách, je doplněním a rozvedením části páté.

Po tomto všeobecném výkladu přistupuje autor ke speciální části, jež se podrobně zaobírá jednotlivými třídami, jejich zařízením a obrazy, kterými mají být třídy vyzdobeny, učebnicemi, učebními osnovami a metodickými pokyny. Obsah vyučování zde stanovený je z dnešního pohledu zastaralý, avšak moderní zůstává myšlenka, že vyučování musí být v každé třídě koncentrováno kolem základního jednotícího plánu, musí se dít názorně užíváním co největšího počtu vyučovacích pomůcek, musí mít přesné osnovy a v metodickém postupu musí být jednotnost. Po výkladu o jednotlivých třídách připojuje Komenský dodatky, v nichž se vypořádává s námitkami, které, jak očekával, by mohly být v budoucnu proti jeho školskému systému vzneseny. Dále uvazuje i o tom, co s mládeží, jež absolvovala vševědnou školu (dalo by se říci, že se jedná o vzdálený náznak myšlenky, že školské vzdělání je nutno plánovat s ohledem na praktické potřeby). Připojuje i ryze praktickou úvahu, jak zajistit hmotné prostředky ke zřízení a vydržování vševědné školy – knihy, posluchárny a učitele, a jak umožnit studium všem schopným žákům bez ohledu na společenské postavení a majetek. V tomto smyslu pateticky apeluje na štědrost svých příznivců. Konečně v závěru podává návrh, jak by bylo možno vybudovat potockou školu jako samostatné školské městečko, v němž by se mluvilo pouze latinsky a žáci by si tak mohli dokonale osvojit znalost konverzační latiny.⁶⁰

Pohled do vnitřní praxe potocké školy přináší spis *Latinská škola, rozdělená na tři třídy*. Tento spis v podstatě představuje osnovy pro první tři třídy, jejichž úkolem bylo vedle základních věcných poznatků naučit žáky latinskému jazyku. V úvodní kapitole poukazuje na světový význam latiny, jakožto mezinárodního dorozumívacího jazyka, v další kapitole představuje nám již známý metodický postup, který má tři

60 Tuto myšlenku, jak se rychle a efektivně učit latině, Komenský dále rozpracoval ve spisu z posledního období své tvorby, vydaném v roce 1657 v Amsterdamu v souboru *Opera didactica omnia*, s názvem *Vzkříšené Latium, to jest o způsobu, jak zříditi úplně latinskou kolej jakoby novou malou obec římskou, kde by se znalosti latinského jazyka nabývalo užíváním a zvykem jako za starých dob, ale lépe než za starých dob*. Jak upozornil Andreas Fritsch, jedná se v podstatě o moderní koncept holistické jazykové výuky, s nímž se dnes můžeme setkat v podobě *přímé metody*, jež se využívá při výuce cizího jazyka v souvislosti se zahraničním pobytem. FRITSCH, Andreas. *Latium redivivum – Ideal oder Illusion?* In: *Odkaz kultury vzdělávání. Johannes Amos Comenius. The Legacy to the Culture of Education*. Ed. Svatava Chocholová, Markéta Pánková, Martin Steiner. Praha: Academia, 2009, s. 98.

stupně (*Vestibulum, Januu a Atrium*).⁶¹ *Vestibulum (Předsíň)* je učebnicí určenou pro začátečníky; učebnicí druhého stupně je *Janua (Dveře)* a jejím úkolem je podat celou strukturu jazyka; učebnice třetího stupně *Atrium (Síň)* vede žáky k osvojení ozdobného řečnického slohu. Každá z těchto třídních učebnic se dělí na slovník, podávající látku jazyka, mluvnici, objasňující jeho formální stránku, a posléze spojovací článek obou, vlastní text učebnice, podávající zároveň i systematický výklad o věcech. Zajímavé je, že si Komenský představoval slovníky jakožto frazeologické příručky, a zdůrazňoval, že se nemá slovům učit rozptýleně, nýbrž ve vhodných větičkách, což je opět moderní myšlenka, a jeho slovníky jsou skutečně zpracovány z tohoto hlediska. Ve třetí kapitole Komenský podává podrobný metodický návrh, jak těchto knih využívat a uvádí zde zásady, jež jsou nám známy už z jeho předchozích spisů.⁶²

K otevření prvních třech tříd podle Komenského návrhu, tedy třídy vestibulární, januální a atriální, skutečně na potocké škole došlo (první byla otevřena v únoru 1651, druhá v březnu 1651 a třetí v lednu 1652). Komenský sám na škole nevyučoval, bylo mu slíbeno, že bude pouze řídit reformní dílo, aby se mohl věnovat svým vševědným pracím. Brzy do uvedení jeho metod do praxe se však objevily nesnáze, především ze strany učitelů, kteří buď z konzervativnosti lpěli na starších metodách nebo se z pohodlnosti nechtěli přizpůsobovat větší náročnosti nových metod, někteří také nebyli spokojeni s obsahem učebnic, zvláště januální a atriální, jež jim připadaly příliš obtížné. Navíc se tu Komenský setkával s velkou netečností a leností jak žáků, tak i učitelů.⁶³

Ve svém proslovu (řeč *O studiu slohu*) při příležitosti otevření atriální třídy v lednu 1652 káral Komenský velmi rozhorleně žáky právě kvůli lenosti. Zvláště žáci

61 Dobové zálibě v symbolech odpovídá skutečnost, že iniciály názvů těchto děl vytváří slovo VIA, tj. cesta.

Komenský uvažoval i o vícejazyčných verzích těchto učebnic, ještě během 40. let vzniklo latinsko-německé *Vestibulum* a zřejmě paralelně s ním také podoba latinsko-česká. Tato pozdější verze *Vestibula* (podobně jako v případě *Januy*) však nedosáhla ani zdaleka takového úspěchu a rozšíření jako původní jednodušší verze ze 30. let. STEINER, Cesty k jazykům podle Komenského aneb Žáčkova pout' od skromných dveří k rozlehlým palácům, in: *Dveře jazyků otevřené*, s. 12–13.

62 Na obranu myšlenek zde uvedených Komenský sepisoval další statě, jako „*O obtížích pansofického studia*“, „*Řeč o vzdělávání ducha*“, „*O prospěšnosti správného pojmenování věcí*“, „*O studiu slohu*“, „*Jak dovedně užívat knih, hlavního nástroje vzdělání*“ atd., vesměs se jedná o řeči pronesené při nejrůznějších slavnostních příležitostech na potocké škole. CHLUP, Doslov, in: *Vybrané spisy Jana Amose Komenského, svazek II. Výbor z pedagogických prací potockých a amsterodamských*, s. 476–481.

63 HENDRICH, Komenský v Uhrách, in: *Vybrané spisy J. A. Komenského, díl III. Výbor prací potockých*, s. 15–18.

šlechticů podle něj nepracují, necestují, nečtou a starají se pouze o své břicho. Vina padá i na jejich rodiče, kteří lenost svých dětí podporují, nevedou je k práci a svévolně jim prodlužují prázdniny.⁶⁴

Pouhé láteření však nemohlo žáky ani vyučující podnítit k větší aktivitě, a tak začal Komenský uvažovat, jak by studium usnadnil a zpříjemnil. Plody tohoto úsilí jsou dvě díla, patřící k jeho nejvýznamnějším pracím, *Orbis pictus* (*Svět v obrazech*) a *Schola ludus* (*Škola na jevišti* či *Škola hrou*). Právem můžeme tato dvě díla označit za vyvrcholení Komenského didaktických snah.

Orbis pictus (jehož zlomek byl vydán v Blatném Potoku pod názvem *Lucidarium*, poprvé vyšel v kompletní verzi v Norimberku v roce 1658), je ilustrovanou učebnicí, která ve 150 kapitolkách rozvádí text *Januy* doprovázející obrázky, na nichž jsou jednotlivé věci očíslovány stejně jako v textu. *Orbis pictus* měl sloužit už jako pomůcka pro předškolní děti a uvádět je zábavnou formou do čtení, na škole obecné měla být kniha učebnicí mateřského jazyka, v pozdějších stupních měla sloužit i pro vyučování latině.⁶⁵

Podobnou funkci, zpříjemnit vzdělávání, měla i *Schola ludus*, zdramatizovaný text některých částí *Januy*.⁶⁶ První hra, sestavená z dvaceti kapitol *Januy*, přinesla Komenskému neočekávaný zájem a nadšení žáků, rodičů i obecnstva. Povzbuzen tímto úspěchem dokončil celé dílo v roce 1654 a zanechal jej v Blatném Potoku v rukopisu, protože už spěchal zpět do Lešna.⁶⁷

64 Dále na toto téma navazuje ve spisu *Vzkříšený Fortius čili jak vyhnat ze škol lenost (Fortius redivivus)*. Podle Komenského mají učitelé málo vědomostí a jsou líní si své vzdělání prohlubovat, nejraději slaví různé svátky a školní práci vykonávají ledabyly. Žáci se spokojují pouze s dílčím vzděláním, jsou neteční, nečtou a nevzdělávají se, nejraději jedí nebo spí, anebo maří čas nicotnými zábavami, hrou, pitkami a prázdnými tlachy. Správcové škol se o svůj úřad nestarají a nechávají všechno běžet tak, jak to běží. Pak to ve škole vypadá jako v dílně, kde mistr nedozírá a dělníci zahálejí, nebo ve vojsku, kde jsou vojáci i vůdce líní.

Kromě toho také Komenský sepsal dvě stati, představující disciplinární řád potocké školy. *Pravidla chování sebraná pro mládež léta 1653* jsou řádem pro žáky, *Zákony školy dobře spořádané* jsou podrobným řádem pro celou školu. CHLUP, Doslov, in: *Výbrané spisy Jana Amose Komenského, svazek II. Výbor z pedagogických prací potockých a amsterodamských*, s. 481–482.

65 KOMENSKÝ, Jan Amos. *Výbrané spisy Jana Amose Komenského. Svazek II. Výbor z pedagogických prací potockých a amsterodamských*. Přel. Jaromír Kopecký, Jan Patočka, Dagmar Čapková-Votrubová et al. Ed. Jaromír Kopecký. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1960, s. 365.

Tak byl plánovaný soubor „školského vzdělávání“ v Blatném Potoku vytvořen jen zčásti. Komenského úsilí proměnit „*školskou robotu v hru a potěšení*“ a vytvořit dokonalou školu všech stupňů narazilo na nepochopení. Působení na potocké škole však dalo Komenskému praktické zkušenosti a v tomto období vznikla celá řada jeho spisů, které obsahují mnoho zajímavých podnětů i pro dnešní pedagogiku.

4.2. Závěr Komenského pedagogické tvorby v Nizozemí, soubor *Opera didactica omnia* (1656–1670)

V roce 1656, poté, co bylo Lešno vypáleno katolickými Poláky, a Komenský zde přišel o řadu svých rukopisů a dosud nevydaných děl, odchází spolu s rodinou do Amsterdamu. Co se týče pedagogické činnosti, Komenský zde v letech 1657–1658 „pouze“ vydal soubor svých vychovatelských prací *Opera didactica omnia* (*Veškeré spisy didaktické*).

Tento soubor obsahuje ve čtyřech dílech pansoficko-vychovatelské práce Komenského z doby jeho prvního pobytu v Lešně (především *Velkou didaktiku* a další spisy) – první díl, z doby činnosti v Elbingu (druhý díl), z období v Blatném Potoku (třetí díl). Pro čtvrtý díl připravil Komenský drobnější spisy nové, napsané zřejmě až v Amsterdamu v letech 1656–1657. Shrnuje v nich těžkosti své životní pouti, podává kritický přehled dosavadní činnosti (spis *Ventilabrum sapientiae – Věječka moudrosti*), program pro budoucnost s odevzdáním pochodně pokračovatelům v jeho díle (*Traditio lamdadis*); ve vysloveně pedagogicky zaměřených statích pak jako v kostce shrnuje nejdůležitější principy, na nichž stavěl hledání nové vychovatelské metody. Zejména rozvádí princip přirozenosti, spjatosti cílů, obsahu, metod a prostředků při vzdělávání

66 Komenský si musel myšlenku na zdramatizování školní látky v Blatném Potoku tvrdě hájit, jak uvádí ve *Vlastním životopisu*: „Celá má metoda směřuje k tomu, aby se školská robotu změnila v hru a potěšení. Tomu zde nechce nikdo rozumět. S mládeží se zachází zcela otrocky, i se šlechtickou; učitelé zakládají svou vážnost na chmurné tváři, drsných slovech, ba i ranách, a chtějí býti raději předmětem bázně než lásky. Tolikrát jsem veřejně i soukromě vytkl, že to není cesta správná, vždycky marně. Také jsem radil hned od počátku, aby byly zavedeny nějaké divadelní hry, máje jistou zkušenost, že není účinnějšího prostředku k vypuzení duševní malátnosti a k povzbuzení čilosti. Ale odpovídalo se mi, že tyto hříčky (provozování her na školách), jest ponechati jesuitům, já že jsem byl povolán k vážným věcem!“ (*Vlastní životopis*, § 109)

67 HENDRICH, Komenský v Uhrách, in: *Vybrané spisy J. A. Komenského, díl III. Výbor prací potockých*, s. 21.

a výchově, jednotu teorie a praxe (*E labyrinthis scholasticis exitus – Východisko ze školských labyrintů*). Obrázek dobře fungující školy zachytil ve spisku *Typographaeum vivum (Tiskárna živá)*, souhrn snadné výuky latiny v *Latium redivivum (Oživé Latium)*. Avšak vyjádřil také stesk, že ideál školy jako „dílny lidskosti“, jako „zahrady státu“ a „předehry celého života“ je úkol stále nesplněný a vyžádá si ještě mnoho úsilí (ve spisu *Paradisus juventutis christianae reducendus – Jak křesťanské mládeži navrátit ráj*).⁶⁸

Zvláštní pozornost zasluhuje spis *Věječka moudrosti neboli umění moudře svá díla opět probírat*, v němž Komenský ve stručnosti pojednává o všech spisech, jež pojal do svého díla *Opera didactica omnia*, a informuje čtenáře o kritickém stanovisku, které k nim sám po letech odstupem zaujal. V úvodních slovech prohlašuje, že tento spis má být sebekritikou, a tak jako „věječka odděluje dobré zrno od plev“, tak má tato jeho literárně kritická věječka oddělit v jeho spisech věci hodnotné od omylů.

Co se týče *Velké didaktiky*, obhajuje stále především jejích prvních sedm kapitol, o nichž kritikové prohlašovali, že v nich jsou popsány samozřejmé, a proto zbytečné, věci. Komenský se brání tím, že chtěl jednak podat výklad úplný a ucelený (a to by bez těchto kapitol nebylo možné), jednak že chtěl dílo učinit srozumitelné i prostým lidem. Dále také obhajuje zde užívanou synkritickou metodu, jíž kritikové vytkli nevědeckost; Komenský uvádí, že se jedná o metodu, kterou užívá i Bible a v analogii nevidí jen vnější podobnosti, nýbrž jedny a tytéž stopy vyšší přirozenosti, vtisknuté do různých látek.

Informatorium školy mateřské akceptuje v původní formě bez jakékoli výhrady, poté se zmiňuje o učebnicích pro národní školy jako o základu pozdější moudrosti, dále zdůvodňuje, proč do souboru zařadil původní zpracování *Januy* a *Vestibula*. V *Disertaci Vratislavském* rozšiřuje plán školy mládí, popsáný v *Didaktice*, na plán školy celoživotní, jak jej později zpracoval v *Pampaedii*.⁶⁹ Určité výhrady vyjadřuje k *Nejnovější metodě jazyků* – opravil především názor, že se při vestibulárním vyučování má vycházet z latiny, poněvadž ho potocké zkušenosti poučily, že domácí jazyk musí předcházet před latinským; dále také mluvnicki vytýká přílišnou rozsáhlost. Upozorňuje, že 10. kapitola, tzv. *Analytická didaktika*, je zpracována analytickou

⁶⁸ ČAPKOVÁ, Jan Amos Komenský (1592–1670), s. 31–32.

metodou, a nikoliv synkritickou, jež ve *Velké didaktice* vyvolala řadu polemik. Zcela také souhlasí se svým spisem *Škola vševědná*, jen lituje, že sem nezařadil synkritická cvičení, a také prý nesplnil slib, že ukáže, jak snadno vyučovat řečtině. Proto na tomto místě podává ukázkou, jak by měla vypadat taková *Janua* řeckého jazyka (zdá se, že Komenský zapomněl nebo nechtěl vzít na vědomí fakt, že *Janua* byla v té době již třikrát přeložena do řečtiny), zaměřená však pouze na četbu Nového zákona, a podobná učebnice by podle něj měla být vytvořena i pro studium hebrejštiny.

Novější zpracování *Vestibula* a *Januy* kritizuje proto, že jsou pro dětský věk příliš obsáhlé a těžké, a navrhuje jejich další úpravy a nový způsob, jak by se daly při vyučování používat. Úpravu podle něj vyžaduje i *Atrium*, jehož cílem není jen naučit krásnému slohu, nýbrž i pochopit smysl alegorií, tj. povahu skrytých věcí, a doporučuje *Atrium* přepracovat také pro scénické provedení. Svou úvahu pak končí rétorickým závěrem.⁷⁰

69 V *Pampaedii* (*Univerzální výchově*), součásti *Obecné porady o nápravě věcí lidských*, rozšířil Komenský původní čtyřstupňový systém školství z *Velké didaktiky* na sedmistupňový (škola zrození, dětství, chlapectví, jinošství, mladosti, mužnosti a stáří). Škola mužského věku měla mít tři třídy – těch, kteří začínali životní povolání, těch, kteří v něm pokračovali a těch, kteří v něm končili. Obsahovala umění, jak dobře žít a všechno zdárně konat. Jejím cílem byly moudrá správa života, neboť celý užitek moudrosti spočívá v moudrém užívání života. Proto musí být lidé učeni, jak mají nashromážděného světla moudrosti užívat ke všem životním úkolům. Škola stáří měla překonat chyby a choroby stařeckých mravů. V této škole se mělo učit a vyučovat tak, aby starci mohli, dovedli a chtěli moudře využívat dosavadní životní práce, správně prožívat zbytek života a správně uzavřít celý smrtelný život. Tato škola měla mít také tři třídy – těch, kdo vstupují na práh stáří a ohlížejí se po svých úkolech minulých i budoucích, druhou třídu těch, kdo vstoupili do zralého kmetství a spěchají dokončit, cokoli ještě zbývá, a třetí třídu sešlých, kteří už pouze vyhlížejí smrt. PAŘÍZEK, Komenského pedagogická soustava, in: *Jan Amos Komenský a jeho odkaz dnešku*, s. 45–46.

70 CHLUP, Doslov, in: *Výbrané spisy Jana Amose Komenského, svazek II. Výbor z pedagogických prací potockých a amsterodamských*, s. 486–487.

ZÁVĚR

V prvním období své pedagogické činnosti ve vlasti (do roku 1628), se Komenský pokoušel o realizaci encyklopedických a slovníkových projektů (*Theatrum universitatis rerum*, později předělávané jako *Amphitheatrum*; *Thesaurus linguae bohemicae*), které však nikdy nedokončil. Z této doby, kdy učil na školách v Přerově a ve Fulneku, máme záznam o jeho první příručce, usnadňující výuku mluvnice, jež se nám však nedochovala.

Po svém nuceném odchodu z vlasti do polského Lešna obrací Komenský pozornost jiným směrem – upouští od snahy sepsat velké encyklopedické dílo, ale pokouší se od základu stanovit samotný postup vyučování, pravidla didaktiky, která by byla univerzálně využitelná, a v souvislosti s tím uvažuje i o reformě celého školského systému. Dosavadní školy kritizuje jakožto špatně organizované, zastaralé a málo efektivní instituce, nutící žáky nazpaměť memorovat cizí myšlenky, aniž by čemukoliv skutečně porozuměli, trnem v oku jsou mu i tělesné tresty a bídňá úroveň některých vyučujících. Není pak divu, že se žáci učí s nechutí a je nutné je ke vzdělávání nutit. Lékem na tyto nešvary je dle Komenského výuková metoda, kterou představuje v díle *Didactica magna* (*Velká didaktika* – vycházející z přepracované české verze). S tímto dílem souvisí i příručka pro výchovu nejmenších dětí *Informatorium školy mateřské*. V těchto spisech představil Komenský své základní pedagogické principy (čtyřstupňový systém vzdělávání po šestiletých etapách, požadavek vzdělání pro všechny bez rozdílu pohlaví a společenského postavení, nenásilná a radostná výchova, pravidla výuky jazyků, postup ve vyučování od snadnějšího k obtížnějšímu, od důležitějšímu k méně důležitějšímu, výuka mravům a zbožnosti, systém vyučování ve třídách atd.), které v průběhu celého života dále rozvíjí a rozpracovává. Tyto rozvité myšlenky však u něj už vždy vycházejí právě z *Velké didaktiky*, proto jsem se jí také v této práci věnovala nejdůkladněji. *Velká didaktika* však ve své době nedošla odpovídajícího uznání a „znovuobjevena“ byla až v 19. století.

Pro školu v Lešně vytvořil Komenský systém výukových učebnic, vyšlých z jeho vlastní pedagogické praxe, ty se nám ale kromě učebnice fyziky a díla *Janua linguarum reserata* (*Dvěře jazyků otevřené*), jež mělo řešit pedagogické neúspěchy v soudobé výuce latiny, dochovaly pouze v tzv. leningradském rukopisném sborníku. Až

právě *Janua* přinesla Komenskému mezinárodní věhlas na poli pedagogickém a můžeme ji označit jako vůbec první Komenského pokus aplikovat pansofické principy na oblast vzdělání.

Z *Januy* vychází i další Komenského pedagogické dílo, *Methodus linguarum novissima (Nejnovější metoda jazyků)*, na níž pracoval ve 40. letech ve Švédsku, kam byl pozván, aby zreformoval místní školy. Na švédských školách mu nakonec nebylo umožněno uvést jeho vyučovací principy do praxe, k tomu došlo až během jeho pobytu v Blatném Potoku v Uhrách v letech 1650–1654. Konkrétně se jednalo o myšlenku sedmitřídní pansofické školy, kterou rozpracoval ve spisu *Schola pansophica (Škola vševědná)*. Všech sedm na sebe navazujících tříd otevřeno nebylo, pouze první tři třídy vestibulární, určené pro výuku latiny, a celý experiment nepřežil déle než po dobu, kdy Komenský pobýval v Uhrách. Při výuce bylo využíváno učebnic *Vestibulum*, *Janua* a *Atrium*, na nichž Komenský pracoval už od 30. let, ale sám je později označil za příliš obtížné pro dětský věk a doporučil k dalšímu přepracování.

I přesto, že tento pokus neskončil úspěšně, jsou výsledkem jeho působení na potocké škole dvě díla trvalé hodnoty (*Orbis pictus* a *Schola ludus*), vycházející z Komenského záměru podávat učivo hravou a zábavnou formou. Neméně důležitým spisem z této doby je také *Schola pansophica (Škola vševědná)*. Jde o první přesný a dokonale promyšlený plán školské organizace v dějinách pedagogiky.

V závěrečném období svého života v Amsterodamu obrací Komenský svou snahu především k vytvoření programu všenápravy celé společnosti. V této době ještě v *Pampaedii (Univerzální výchově)* rozpracoval čtyřstupňový systém vzdělávání z *Velké didaktiky* na systém sedmistupňový, celoživotní, a souhrnně vydal své pedagogické spisy v souboru *Opera didactica omnia*. Tak během svého života Komenský vytvořil ucelené pojetí vzdělání, jež bylo propojené s lidským věděním i prací, s programem nápravy člověka i celého lidstva.

Ačkoliv Komenského pedagogické principy přešly pouze do praxe jednotlivých učitelů, nikoliv celého systému, a ve svém celku (pro svou zastaralost) již ani uskutečněny být nemůžou, některé v soudobém školství uplatňovány jsou (přístup ke vzdělání pro všechny bez rozdílu, princip názornosti, využívání pomůcek při výuce, organizace školního roku a vyučování ve třídách atd.). Každopádně i dnes je možné v Komenského díle nalézt množství zajímavých podnětů pro pedagogickou praxi.

BIBLIOGRAFIE

1. Primární literatura

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Didaktické spisy (Výbor)*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1954. Ed. František R. Tichý. 389 s.

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Dvěře jazyků otevřené*. 1. vyd. Praha, Litomyšl: Paseka, 2003. 120 s. ISBN 80-7185-613-4.

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Janua linguarum reserata*. Ed. Jaromír Červenka, Ladislav Pallas. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1959. 344 s.

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Scholarum reformator pansophicus. Comenii de educatione et scholis methodo naturali emendandis cogitationes novissimae. Pansofický vychovatel. Komenského poslední myšlenky o reformě výchovy a škol přirozenou metodou*. Přel. Jan Patočka. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1956. 93 s.

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Veškeré spisy Jana Amose Komenského. Svazek IV. Didaktika česká a latinská, Informatorium školy mateřské*. Ed. Jan V. Novák. Brno: Ústřední spolek jednot učitelských na Moravě, 1913. 640 s.

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Vybrané spisy J. A. Komenského. Díl III. Výbor prací potockých*. Přel. Augustin Krejčí. Ed. Josef Hendrich. Praha: Nákladem dědictví Komenského, 1926. 227 s.

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Vybrané spisy Jana Amose Komenského. Svazek II. Výbor z pedagogických prací potockých a amsterodamských*. Přel. Jaromír Kopecký, Jan Patočka, Dagmar Čapková-Votrubová et al. Ed. Jaromír Kopecký. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1960. 488 s.

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Vybrané spisy Jana Amose Komenského. Svazek III. Nejnovější metoda jazyků*. Přel. Helena Businská, Jaromír Červenka, V. T. Miškovská. Ed. Otokar Chlup. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1964. 425 s.

2. Sekundární literatura

FRITSCH, Andreas. *Latium redivivum – Ideal oder Illusion?* In: *Odkaz kultuře vzdělávání. Johannes Amos Comenius. The Legacy to the Culture of Education.* Ed. Svatava Chocholová, Markéta Pánková, Martin Steiner. Praha: Academia, 2009, s. 84 – 98. ISBN 978-80-200-1700-0.

BLEKASTAD, Milada. *Comenius. Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komenský.* Oslo: Universitetsforlaget; Praha: Academia, 1969. 892 s.

ČAPKOVÁ, Dagmar. *Jan Amos Komenský (1592–1670). Přehled života a díla.* Praha: Ústav pro informace ve vzdělávání, Pedagogické muzeum J. A. Komenského, 1991. 40 s. ISBN 80-211-0070-2.

ČAPKOVÁ, Dagmar. *Myslitelsko-vychovatelský odkaz Jana Amose Komenského.* 1. vyd. Praha: Academia, 1987. 254 s.

ČAPKOVÁ, Dagmar. *Některé základní principy pedagogického myšlení J. A. Komenského.* Praha: Academia, 1977. 67 s.

ČAPKOVÁ, Dagmar. *Opera didactica omnia.* In: *Odkaz kultuře vzdělávání. Johannes Amos Comenius. The Legacy to the Culture of Education.* Ed. Svatava Chocholová, Markéta Pánková, Martin Steiner. Praha: Academia, 2009, s. 39–54. ISBN 978-80-200-1700-0.

CHLUP, Otokar: *Didaktické myšlenky J. A. Komenského v díle „Nejnovější metoda jazyků“.* In: *Vybrané spisy Jana Amose Komenského. Svazek III. Nejnovější metoda jazyků.* Přel. Helena Businská, Jaromír Červenka, V. T. Miškovská. Ed. Otokar Chlup. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1964, s. 5–13.

CHLUP, Otokar. *Doslov.* In: *Vybrané spisy Jana Amose Komenského. Svazek II. Výbor z pedagogických prací potockých a amsterodamských.* Přel. Jaromír Kopecký, Jan Patočka, Dagmar Čapková-Votrubová et al. Ed. Jaromír Kopecký. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1960, s. 473–488.

CHLUP, Otokar. Úvod. In: *Vybrané spisy Jana Amose Komenského. Svazek II. Výbor z pedagogických prací potockých a amsterodamských*. Přel. Jaromír Kopecký, Jan Patočka, Dagmar Čapková-Votrubová et al. Ed. Jaromír Kopecký. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1960, s. 3–12.

HENDRICH, Josef. Komenský v Uhrách. In: *Vybrané spisy J. A. Komenského. Díl III. Výbor prací potockých*. Přel. Augustin Krejčí. Ed. Josef Hendrich. Praha: Nákladem dědictví Komenského, 1926, s. 5–35.

KVAČALA, Jan. *J. A. Komenský. Jeho osobnost a jeho soustava paedagogické vědy*. Přel. R. Augenthaler. Praha: Nakladatelství J. Otto, 1921. 173 s.

KYRÁŠEK, Jiří. *Vývoj pedagogické soustavy J. A. Komenského*. Praha: Academia, 1967. 67 s.

NOVÁK, Jan V. Úvod k Didaktice. In: *Veškeré spisy Jana Amose Komenského. Svazek IV. Didaktika česká a latinská, Informatorium školy mateřské*. Ed. Jan V. Novák. Brno: Ústřední spolek jednot učitelských na Moravě, 1913, s. 5–17.

PAŘÍZEK, Vlastimil. Komenského pedagogická soustava. In: *Jan Amos Komenský a jeho odkaz dnešku*. Ed. Josef Polišenský, Vlastimil Pařízek. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1987, s. 37–54.

POLIŠENSKÝ, Josef. *Jan Amos Komenský*. 2. vyd. Praha: Melantrich, 1973. 275 s.

POLIŠENSKÝ, Josef. Život Jana Amose Komenského. In: *Jan Amos Komenský a jeho odkaz dnešku*. Ed. Josef Polišenský, Vlastimil Pařízek. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1987, s. 5–36.

STEINER, Martin. Cesty k jazykům podle Komenského aneb Žáčkova pouť od skromných dveří k rozlehlým palácům. In: *Dvěře jazyků otevřené*. 1. vyd. Praha, Litomyšl: Paseka, 2003, s. 7–15. ISBN 80-7185-613-4.

TICHÝ, František. Úvod. In: *J. A. Komenský. Didaktické spisy (Výbor)*. Ed. František R. Tichý. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1954, s. 17–20.

3. Elektronické zdroje

Soupis Komenského bibliografie – <http://comenius-bibl.wz.cz/bibl.html>